دەستبژارێك لە كتێبی ئەنجومەنی ئەدیبان

مسعود محمد

ڕۆژێك لە ڕۆژەكانی سەرەتای ساڵی نوێی ١٩٩٣ز. لە دیدەنیەكی دەستەی كوردی كۆڕی زانیاری عیراق چەند دانەیەكم لە چاپ كراوی هەمە چەشنەی كوردی لەو بەڕێزانە پێ گەیشت. بە مەنەتبارییەوە چاوێكی خێرام بە چەند بابەتێكی ئەو چاپ كراوانەدا گێڕاو بووشن بە سەرنج بۆ هەڵسەنگاندن كە بە عادەت بەرەو ڕەخنەو ڕاست كردنەوەو لێ بەسەر گرتنەوەدا دەڕۆن. وەك لە خۆوە دیارە، هەڵسەنگاندن چەندێكی جورئەتیش تێدا بێت. پاكانە بۆ خۆی دەكات كە بە نیازی خزمەتی ڕۆشنبیرییەوە ئەرازوی هەڵبڕێنێت. دوو دڵەكی بێ هێز شەبەنگی داو ڕەویەوە لە ئاست تیشكی ئەمەكداری بۆ ڕاستیو دروستی كە بە بەرزكردنەوەی فتیلەی چرا پتر پرشنگە دەداتەوە.

لە پێشەوە دەستم بۆ (ئەنجومەنی ئەدیبان)ی ئەمین فەیضی بەگ برد كە بە چاوەدێری لیژنەی وێژەو كەلەپووری كوردی، لە ساڵی ١٩٨٢ز. بە چاپ گەیشتووە.

بەر لە هەموو شتێك چووم بۆ لیستەی هەڵەو ڕاست لە كۆتایی كتێبەكەدا ئەوەك من شتێك بە هەڵە بزانم كەچی خلیسكی چاپ بێت. هەر جارە ئەوەی بە ڕاست داندرابوو لەو لیستەیەدا هەڵەم پێ چارە دەكرد لە شوێنی خۆیدا. كە ویستم هەڵەی دێڕی ١٦ لە لاپەڕە ١٣دا بەو جۆرە چارە بكەم كە لە لیستەی هەڵەكاندا كراوە، دیتم چی لەو لاپەڕەیەو دێڕەدا بە هەڵە داندراوە هیچ هەڵەی تێدا نییە: ووشەی (بە دانش) ڕاڵەكراوە (بە زانست، بە ژیری).

لە لاپەڕە ٦٣، دێڕی ٦دا ووشەی (وەزن) ڕاستكراوەتەوە بە (وەزن) كەچی (وەزن) لە هەموو ڕوویەكەوە بێ عەیبە. دەبوو (یەك بۆ سەد) لەو دێڕەدا بە (یەك بۆ سەوو) ڕاستبكرێتەوە لەبەر خاتری كێشی بەیتەكە. بەر لەمانە دەبوو لە نیوە دێڕی دووەمی بەیتی دووەمدا ووشەی (نیشتەرە) ئیشارەتی لێ بدرێت كە بە چوار برگەیییو بە قورس كردنی دەنگی (ش) تێید ا بخوێندرێتەوە دەنا بەیتەكە لەنگە دەبێت [ن شْ تە رە].

لە پەراوێزدا بەیتی كۆتایی قصیدەكەی لاپەڕە ٦٣ كە نووسراوە:

وەختی خەندەو تیگەهـ‌و عیشوەو ناز

وا چاكتر بوو بنوسرێ (عیشوەوو) چونكە سەر لە بەری بەیتەكان ١١ برگەییییدەبوو ئەمەیشیان هەروەها بێت بە تایبەتی لەبەر خاتری مۆسیقای ناو بەیتەكە. بەحرەكە ١٠ برگەیی هەڵدەگرێت.

بەیتی سێیەمی پەراوێزەكە، نیوە دێڕی یەكەمی نووسراوە:

وەصلی ئەكسیرە وەلێ زەحمەتە

لە لایەكەوە كێشی لەنگە، برگەیەكی كەمە بۆتە دەبرگەیی واتاشی نیوە چڵە بۆ شیعر. لە خۆمەوە ڕێم نییە وشەیەكی لە بار پەیدا بكەم نەكا ئەوە نەبێ سالم گوتوویەتی، دەبوو لیژنە ئەم لایەنەی ساغ بكردایەتەوە یان پەنجەی بۆ ناتەواوی نیودێڕەكە ڕابكێشابایە وشەی (ئەكسیر)یش وەك بزانم دەبێ (ئیكسیر) بنووسرێت.

لە لاپەڕە ٦٤، لیژنە نەختێك پەراوێزی مافی مامۆستایی خۆی فرەوانتر كردووە لەوەی ڕەوایە كە لە خوێنەر دەگەیەنێ دەبێ دیوانی نالی، لە ڕاڵەی مامۆستا مەلا عەبدولكەریمو فاتیح سەیر بكرێت بۆ چەندو چۆنی واتای بەیتەكانی نالی. بێ گومان ئەو شەرحە كارێكی گرانبەهایەو یەكەم هەوڵی سەر لە بەرە بۆ تێگەیشتنی نالی، بەڵام بێ گومان ئەو بێ كەلەبەرە نییە كە ڕێی (نالی ناسی) حەرام بكات لە بابایەكی بیەوێت بوارێكی دیكە پەسەند بكات، خۆ ئەوەی ڕاستی بێ شەرحدەرانی ئەو دیوانە پڕ بە دەم دەریان بڕیوە كە كارێكی كردویانە ناتەواوەو بگرە سەرەتایە، لە زۆر شوێنیشدا دیارە ئەو واتایەی بە بەیتەكان دراوە چاوپۆشی لە كەموكەسریو نەگونجانی كراوە. بە نیسبەت خۆمەوە، ئاگام لە هەموو سەرو بەرێكی بەوولەدبوونی ئەو شەرحە هەیەو بارەهاو جارەهاش پرسم پێ كراوە لە واتا لێدانەوەی شیعرەكان:

هەوەڵ جار شەرحێكی كەم قەوارەو سادە هات بۆ ئەنجومەنی كۆڕی زانیاری كورد كە من ئەندامی كاراو ئەرخانو نائیبی سەرۆكیش بووم.

مەرحووم فاتیح، داخی بە جەرگم، چەند جاران بۆ لێپرسینەوە دەهاتە کۆڕو بە زۆریش لای من دەمایەوە. . . من بێ دوو دڵی تێم گەیاند کە شەرحەکە سادەو بێ کیفایەتەو بەو شەرحە ناناسرێت: لە نموونەدا شەرحی چەند بەیتێکم بۆ کرد کە خۆم لە واتایان گەیشتبووم، یەك لەوان ئەمە بوو:

خاوو بێ خاوی دو زوڵفی خاووم ئەز
چاوە چاوی یەك غەزاڵە چاووم ئەز

گوتم: سەیر کە لە نیوەدێڕی یەکەمدا (خاو)و (بێخاو) دێنێت حاڵی خۆی پێ شەرح دەدات بەرانبەر (دوو) زڵفی خاو. بە لێك ڕۆنین (تناظر) هەر یەك لە وشەکان ڕوو لە زڵفێك دەکەن وە یا هەر زڵفە وەصفێکی پێ دەبڕێت. لە نیوە دێڕی دووەمدا (چاوە چاو)ی هێناوە بە واتای (ترقب) لە لەفزدا دووە لە واتادا یەکە. کەچی (یەك غەزالە چاو) بە ژمارە یەکە لە واتادا (دوو) چاو ڕادەگەیەنێ چونکە مامز دوو چاوی هەیە. بەو پێیە (دوو بە یەك)و (یەك بە دوو) سەر لە نوێ (تناظر) پەیدا دەکەنەوەو لەنگەری ناوەڕۆکی شیعرەکە ڕادەگرن.

مەرحووم فاتیح بە تەواوی متمانەی هات کە دەبێ هەوڵێکی زلتر بدرێت بۆ تەواو کردنو قووڵتر بوونەوە لە شەرحی دیوانەکە. وابوو ئەو شەرحە کورتیلەیەی وەرگرتەوە کەوتە سەر ئەم شەرحەی وا لەبەر دەستیدایە، لەوێشدا کاکە محەمەد کە ئەوسا خۆی کارگوزارێکی کۆڕ بوو بەدڵ باوکو براکەتو فەرهادانە تێدا سەرگەرم بوو. وەك لە بیرمە شەرحە کورتیلەکە لە ۱۹۷۳ یان ۱۹۷٤ خرایە بەر نیگای ئەنجومەنی کۆڕەوە، ئەم شەرحەیان هەتا ساڵی ۱۹۷٦ی خایاند. . . . مەرحووم فاتحیش لە لاپەڕە (٦)ی کتێبەکەدا ئەم لایەنەی بە کورتی باس کردووە کە دەڵێ: (. . . پاش ئەوەی چەند جارێك چومە ـ لای فلانو بەرکولێکی بەردڵگرم سەبارەت بە (نالی)و هەستو چەشنی (نالی) لاکرد. . .)

لە نموونەی بەسەرگرتنەوەی کە لەبەر لەو شەرحە بەهادارەی مامۆستاو کوڕان بەیتێکی موناجاتەکەی ڕێی حەج لە نالیو شەرحەکەی دەخوازمەوە کە دەڵێ:

لە سەد جێ کلکی ئوشتر گەییە ئەرضی مەهلەکە، هێشتا
بەمی فەججی عەمیقی ئالێ هەر بێ قەعرو پایانە

لە شەرحیدا وشەی (ئاڵ) نووسراوەو هەر بە واتای ڕەنگی ئاڵ لێك دراوەتەوە هەر چەند خۆی لە واتای پانەو پانی وشەکە دزیوەتەوەو بە ڕستەی (هێشتا دەریای شینی ڕێگای دووری. . .) ڕەنگی ئاڵی بە (شین) گۆڕیوە کە دەزانین لە بەیتەکەدا ئەم ڕەنگە هیچ ناوی لە ناودا نیە. ڕاستیەکەی (ئاڵ، آل) بە واتای (سەراب) دێت، سەرابیش دەشوبهێنە (یەم، بەحر) چونکە وەك ئاو دەردەکەوێت. لە کوردەواریدا کە دەشڵێن کلکی وشتر گەیشتە ئەرز مەبەستیان مردنیەتی لەو ڕووەوە گۆیا هەتا نەمرێت کلکی بە زەوی ناکەوێت چونکە کەیخ دەبێت بەسەر ئەژنۆکانیەوە هەڵدەتروشکێو پاڵ ناداتەوە وەکو ولاغی دیکە. . .

لە لیستەی هەڵەکاندا ئیشارەت بۆ لاپەڕە ۱۱۷ کراوە کە سەهوێکی تێدایە و ڕاستی کردوتەوە. بەڵام لە هەمان لاپەڕەداو لە نیوە دێڕی پێش ئەو سەهوەدا سەهوێکی وەك ئەو هەیە بە زەقی ماوەتەوە. لەو لاپەڕەیەدا بەیتی چوارەمی قصیدەکەی شێخ ڕەزا بە هەر دو هەڵەیەوە وەها نووسراوە:

طەبعی جەوادو کەریمی هەر وەکو قائان دەڵێ
زەرهەمی بە قنطار هەمی بەخشەدو ئوشتر بە قیطار

هەڵەی نیوە دێڕی دووەمی بەیتەکە کە لە لیستەی هەڵەکاندا ئیشارەتی بۆ کراوە ئەو وشەیەی (هەمی) یەکەمەو دەبێ بسڕێتەوە. بەڵام لە نیوە دێڕی یەکەمدا وشەی (هەر) زیادەو شیعرەکەی لەنگ کردووە. ئەگەر (هەر) بمێنێتەوە دەبێ لە جیاتی (کەریمی) بنووسرێت (کەریم) ئنجا (جە واد)یش دەکرێتە (جەوواد) لەبەر خاتری کێش:

طەبعی جەوواد و کەریم: هەروەکو قائان دەڵێ
طەبعی جەوادو کەریمی وەکو قائان دەڵێ

لە نیوە دێڕی دووەمی پاش ئەم بەیتە لەنگییەکی زەق هەیە، نووسراوە:

میثلی بەحرێکە نە ساحل بێتو نە کنار

ئەم دەقە یەك بڕگەی کەمە. ڕەنگە بەم جۆرە چارەسەر بکرێت:

میثلی بەحرێکە نە هیچ ساحیل بێتو نە کنار

لە بەرانبەر ئەم دێڕە شیعرانەدا، لە لاپەڕە ۱۱٦، ئەم نیو دێڕە شیعرەی ئاهی:

دەبێ ئاهی لە جەژنی وەصلی دلبەردا بەقوربان

یەك بڕگەی کەمە، پێویستە (قوربان) بێت لە جیاتی (قوربان) هەم لەبەر کێشی شیعرو هەم لەبەر خاتری واتاکەی کە پەکی لەسەر (ی) ئیزافەکەوتووە.

دەچمەوە بۆ لاپەڕە ۷۹ کە لە لیستەی هەڵەکاندا ئیشارەت بۆ هەڵە لە نووسینی بەیتێکی (حافظ) کراوە کەوا لە جیاتی (ألا یا أیها) نووسراوە (ألا أیها). دەبو لیژنە هەڵەیەکی گەورەتر چارەسەر بکات کە بە کۆتایی غەزەلەکەوە نوساوەو لە جیاتی (اهلها) هاتووە (أمهلها)ی پەسەند کردووە کەچی لە پەراوێزدا (أمهلها)ی بە (بیخەرە لاوە) ڕاڵە کردووە کە (أهلها) دەبەخشێت. لە جلدی (۲۳ ، ۲٤)ی گۆڤاری دەستەی کورد ساڵی ۱۹۹۲، لەناو توێژی گوتارەکەی د. ئەمین موتابچیدا ئەم بەیتە بە (أهلها) کۆتایی هاتووە. لە دیوانە چاپکراوەکانی حافظیشدا هەروەها نووسراوە.

لیستەکە دەمانێرێتەوە بۆ لاپەڕە (۸۱)ی ئەنجومەنی ئەدیبان کە وشەی (کڕ) بگۆڕین بە (کز). سەرخواردنەوەیەك لەو لاپەڕەیە چەند هەڵەمان دێنێتە بەر چاو:

وشەی (طورەی) لە یەکەم بەیتی غەزەلەکە دەبێ (طوڕڕەیی) بێت دەنا کێشی تێك دەچێت، وشەکە خۆیشی (طُرّە ـ طوڕڕە)یە.

لە پەراوێزدا، دێری حەفتەم، وشەی (بێداه) دەکرێتە (بیدار) بە واتای (بەخەبەر ، ئاگادار) ئەدیبەکانمان لەم وشەیەو چەند وشەی دیکەشدا کە فارسین هەڵە دەکەن. بەیتێکی حاجی قادر لە مەدحی کردگاردا کە دەڵێ:

ئەی بێ نەظیرو هەمتا هەر تۆی کە بەر قەراری
بێ دارو بێ دیباری بێدارو پایە داری

هەمیشە ئەم (بیدار)ەی دەکەنە (بێدار). وشەی (هەزار) بە واتای بولبول (هۆزار) دەنووسن. بەیتی نالی کە دەڵێ:

ڕوخی تۆ گوڵێکە صەد پەرگەو هەزاری عاشق ئەمما
لە هەموو چەمەن دیارە بە ئوصولی ناڵە نالی

جوابەکەی لەوەدایە کە وشەی (هەزار) هەم بە واتای بولبولەو هەم ژمارەی هەزار هاتووە ئیتر لە قەتار بوون (یەکگوڵ - گوڵێك) و (صەد بەرگ - بە واتای شەست پەڕ) و (هەزاری عاشق) سێ پلەی تاڵو صەدو هەزاری ژمارەی ڕیز کردووە سەرەڕای واتا گشتیە نازدارەکەی بەیتەکە. لە شەرحەکەی مامۆستای مدرس ئەم بەیتە بەم شکڵە نووسراوە:

ڕوخی تۆ گوڵێکە صەد وەك هۆزاری عاشق، ئەمما
لە هەمو چەمەن دیارە ..... هتد

ئاشکرایە کە (صەد وەك) لە جیاتی (صەد بەرگە) نا دروستە لە زۆر ڕووەوە، کە یەك لەوان ئەوەیە ئەم نیوە دێڕە تەنها خۆی لە هەمو قەصیدەکەدا دەبێتە ١٥ بڕگە ئەوانی دیکە سەر لە بەریان بڕگەیێنو یەك نەفەسو گردن.

وشەیێکی دیکەش لەوانەی بە هەڵەیی لە کار دێن وشەی (نما - نەما)یە کە کوردەکە دەیکاتە (نوما)و دەڵێن (قیبلە نوما - جیهان نوما) لە جیاتی قیبلە نەماو جیهان نەما.

لە موناسەبەدا دەڵێم لە ڕۆشنبیران نەدەوەشایەوە سێ وشەی (ڕاناو، فرمان، زانکۆ) بە واتای (ضمیر، فعل، جامعة) بەکار بهێنن. لە لایەن (ڕاناو)ەوە ئەم پێشگرەی (ڕا) سەر بە فیعلە نەك ناو ئیتر کە ئەمە دروست بێت دەبێ (ڕاماست، ڕاخوری. .)و گەلێکی دیکەش پەیدا بنو دەڵێین (ڕاماست) بە واتای (پەنیر)ەو (ڕاخوری)ش لبادە.

فرمان هەمان وشەی (فەرمان)ە بە واتای (أمر): لە گوتەی خەلقی نەخوێندو دەبەیت دەڵێن: فرمان خۆم جێ بەجێ کرد، بە واتای ئەوەی کە بڵێ: ئەوی فەرمان بو بە سەرمەوە جێ بە جێم کرد. هەڵبەت ئەمە بەکارهێنانێکی ڕەمەکیە وەك ئەوەی کە بەر لە جەنگی دووەم خەلقی دزەییاێو دەوروبەری کەرکوك دەیان گوت: زەویەکانم (لاین) کرد، مەبەستیشی تەسویە بو کە بەینێك کۆلۆنێل (لاین) سەرۆکایەتی تەسویەی بە دەستەوە بو. ئەم (فرمان)ە ڕەمەکیەش لە لایەن خوێندەواری شارستانەوە فەلسەفەیەکی کاڵو کرچی تێدا بەکار هات لەوەدا کە (فرمان)ی بە (عمل) لێکدایەوە ئیتر توند دەستی لێ گیر کردو لە جیاتی (فعل)ی ڕێزمانی عەرەبی بەکاری هێنا، گۆیا (عمل و فعل) یەك شتن. (زانکۆ) دارشتنێکی تێدا بەکار هاتووە پشت لە هەمو دەستوراتی کوردیە: من ئەوەی لێ بە عەیب ناگرم کە بە ڕێکەوت (زان) لەگەڵ (ولادة) یەك دەگرنەوەو دەشیا لەم بوارەوە زانکۆ بە جێگەی (منداڵ لێ بون) بڕوات، بەڵام لە دەست منداڵیە کە (زان) کورت کراوەی (زانین) بێ بە ناچاری دەبێتە کەرتی ناوی کارای وەکو (زۆر زان، کەم زان، لێ زان). لەمەوە هەرگیز ناشێ بچێتە بەرایی وشەوە دەنا دەبێتە (زان) بە واتای منداڵ بون مەگەر بڵێی (زانینگە) وەك کە دەڵێی: ئیستگە، جۆگە ئەوساش نابێتە (جامعة). ئێمە ئەگەر لە (گەلە خەرمان، گەلە کۆیی)یەوە بۆ زاراوەکە بچین وەك کە لە (کۆمەڵ. . .)دا بە ڕواڵەتیش بێ ئەو (کۆ)یە لە وشەکەدا هەیە، دیسانەوە بە چاو پۆشی ئەبێ زاراوەکە لە چەژدا شیرن نایەت: کۆزانست، کۆزانین، کۆ؟ بە هەمە حاڵ ئەم بیرگێریە زیانێکی تێدا شك نابەم هەرچەند پێوەندی یەکسەری بە (بێدار)ەوە نیە.

دوای (بێدار) لە نیوی دێری یەکەمی بەیتی دووەمدا وشەی (طوڕە) وەك پێشتر باسی لێ کرا دەبێ (طوڕڕە) بێت ئیتر لە هەر شوێنێکی دیکەش هەبێت دەبێ ڕاست بکرێتەوە.

لە بەیتی سێیەمی پەراوێز (مەشاطە) دەکرێتە (مەششاطە) کە ئەمە ڕاستیی وشەکەیەو کێشی شیعریش وەها داوا دەکات.

بەیتی چوارەم لە نیوە دێری یەکەمی‌دا وشەی (بەرزو) نەواتای هەیەو نەکێشی شیعریش پێی هەڵدەگیرێت. ئنجا دەبێ بڵێین بەیتی دووەمو سێیەمو چوارەمی پەراوێزەکە واتایان دیار نیە دەبێ لە نووسینەوەدا هەڵەیان تێکەوتبێت ئەمەش دەقەکەیانە بە ڕێنوسی ناو کتێبەکە:

سازشی طوڕە وە ڕوویدا بە فنون
باری ڕاخستووە بۆ دوشەکی یار
بەربدا شانە بە دڵ دامەنی زوڵف
شانی مەشاطە جودا بێ بە چنار
گەر قیاسەکەم بە قەدت قەدی بەرزو
هەر وەکو سەرەوە موقابل بە چنار

ئەم (قیاسکەم)ەش دەبێ (قیاس کەم) بێت.

لە لیستەی هەڵەکانەوە دەچم بۆ کتێبەکە خۆیو چەند تێبینیەکی پێویست هەن دەیخەمە بەر لیژنەو خوێنەرانەوە:

لە بەڵگەی ڕاست نەبوونی (قیاسکەم) شایەدێك دەهێنمەوە لە نووسینی لیژنە خۆیەوە: دێڕە شیعرێك لە ناوەڕاستی لاپەڕە (٦)دا بەم جۆرە کۆتایی دێت (مەگەر خۆم کەم بە قوربان).

لە سەرەتای دێری سێیەمی لاپەڕە (٧) نووسراوە (سێیەم)، لەوێشدا کێشەیەك هەیە بە کەس چارەسەر نەکراوە: بۆچی ئەم دوو (ی)ە لە نووسیندا لێك دەترازێن خۆ(ی) بە پێی دووای خۆیەوە دەلکێت؟ ئاخۆ ئەگەر وشەکە (سیسەم) بووایە دەکرایە (سێسەم)؟ زووریە سەیری

دەنووسرێ: ئەو پارەی پێمە، پێمانە، پێتە، پێتانە، پێیەتی، پێیانە! کە دەگەنە دراوسێیەتی دوو(ی) لێکیان جوودادەکەنەوە، من خۆیشم بە پێرەوی ڕێنووسی باو گەلێك جار گوێ نادەمە مەنتیقی نووسین کە نابێ ماملەت جودایی تێدا بێت، بە زۆربەی ئەگەر (ی) ئیزافە بە دووا وشەیەکی وەك (شووتی)دا هات دەنووسن (شووتیی قلیاسان) ئەگەر بە دووا کاڵەکیش‌دا هات دەنووسن (کاڵەکی قلیاسان). سەیرە لە کوێی! بگەرێوە بۆ لاپەرەی سەرەتای کتێبەکە دەبینی لە دێری سێیەمی (گەشە پێدان) کەچی لە دێری نۆیەمی نووسراوە (دەست پێ کردن). هیچ بەهانەیەك بە دەستەوە نییە (پێ‌کردن، پێدان) بەم شێوەیەی وەها ناجۆر بنووسرێن. بێگومان هەڵەو ناجۆری لە هەر کەسێکەو لایەنێکەوە بێت نادروست بەڵام دەستەی کوردیی خۆی خاوەن بڕیارە لەسەر ڕێنووسی کوردی دەبوو ئەو پتر لە پەروشی چاوەدێری دەستوورەکان‌دا بێت.

لەبەر ئەوە کۆتایی لاپەڕە (٧) وشەی (بەرامبەر) نووسراوە: ئەم وشەیە دوو هاوڕێی دیکەی هەیە (سەرانسەر، دەوراندەور) خۆیشی (بەرانبەر)ە بەڵام لە دەربڕیندا بە پێی داخوازیی فۆنەتێك ئەو نوونە وەستاوە لە بەرایی دەنگی (ب)دا دەبێتە (م) وەك لە وشەکانی (هەمبان، عەمبار، چەمبوڵە، زەمبەرەك...)دا نوونەکان دەکرێنە (م). نەك هەر لە بەراییی (ب) بەڵکو لە بەرایی (پ)ش هەمان ماملەت لەگەڵ (ن)دا دەکرێت بەڵام وشەی ئەوتۆیی دەگمەنن لە کوردی‌دا، یەکیان وشەی (قەنپار)ە بە واتای گاز لێ گرتن کە دەکرێتە (قەمپار)و کورت دەبێتەوە بۆ (قەپار). مرحوم مامۆستا زەبیحی (سەراسۆ)یشی بە خزمی ئەمانە دانا بەڵام بە ورد بوونەوە قەناعەتی هێنا کە (سەراسۆ) ڕاستە نەك سەرانسۆ، بەرانبەرو هاوڕێکانیشی یەك کەرتی دووبارە دەبێتەوە...

(سەراسۆ) ئەوە دەگەیەنێ کە لە (سەر ئاسۆ)وە تەماشای شتێك دەکرێتو بەسەح دەکرێتەوە. ئەم (بەسەح)ە ئەسڵەکەی (بەسەهـ)ە لە (سەهێنەن)ی پەهلەوییەوە هاتووە بە واتای (تَفَقُّد) بەڵام (هـ)کەی گۆڕاوە بە (ح) هۆیەکەشی ئەوەیە کوردی هەموو (هـ)ی کۆتایی وشە تێ دەبات، لێرەدا گۆڕبوەتی بە (ح) وەك کە (پەهـ) دەکرێتە (پەح). لە نموونەی فڕتانی (هـ)ی کۆتایی وشە: پەنا، شا، ئەڵڵا، کۆتا....

لاپەڕە (٩، ١٠)ی کتێبەکە هەڵوەستێکی گەرەکە:

لە لاپەڕە (٩)وە هەتا لاپەڕە (١٧) نووسینێکی مامۆستا ڕەفیق حیلمی لە کتێبی (شیعرو ئەدەبیاتی کوردی)یەوە بە دەقی خۆی بۆ ئەم کتێبە ڕاگوێزراوە، بریتییە لە ناساندنی فەیضی بەگ بە خوێنەری کوردی سەردەم. لیژنەی وێژەو کەلەپور زۆر بە زانایی‌و ناسکییەوە لە ئاست گوتەیەکی مامۆستا حیلمی کە دەڵێ فەیضی بەگ (عەسکەرێکی عالم‌و ئەدیبێکی عەسکەر بوو)، لە پەراوێزدا ئەم دوو دێرە شیعرەی (فەیضی بەگ)ی بە شایەد هێناوەتەوە:

کە جەیشی غەم هجومی کرد ئیظامی عومری من تێکچو
ئیتر مومکین نیە ئاسایش حالی پەریشانم
بینای بورجی بەدەن ڕوخا بە گوللەی حادثان ئیمرۆ
ئەما قووەت لە ئەژنۆما بڕا بشم شکا شانم

سەیر دەکەیت دوو بەیتەکە چەند پڕە بە کەرەستەی لەشکر.

چوارینەکەی شێخ ڕەزا لە هەمان پەراوێزدا دەنگی قسەیەکی دیکەی مامۆستا حیلمی دەداتەوە لە بارەی فەیضی بەگەوە کە دەڵێ: لە زەمانی حکومەتی عوثمانی، کە هێشتا قۆل ئاغاسی بو، مودیری مەکتەبی عەسکەری بەغدا بوو. ئەمە دەقی چوارینەکەیە:

چ عجب گر به وجود تو بنازد بغداد
ای وجود تو محیط دوجهان استمداد
گرو از مهر برد ذره بدان ناچیزی
اگر از رأی منیر تو کند استمداد

دەنگ دانەوە کە لەوەوە دێت کە (بنازد بغداد ـ بەغدا ناز بکات) وا ڕادەگەیەنێ لەو دەمەدا فەیضی بەگ نیشتەجێی بەغدا بووە. بە داخەوە لە ڕاڤەکردنی چوارینە فارسیەکەدا لیژنە دوچاری یەك دوو خلیسك بووە. دەبوو لە جیاتی (لێوەشاوی ـ بە واتای (استعداد) بڵێ (لێ وەشاوەیی) وەك کە دەڵێین (سادەیی، ئامادەیی) نەك (سادی، ئامادی). ئەگەر وشەکە (لێوەشاو) بووایە نەدەبوو بەڵام (لێ وەشانەوە) وەك بەشێك لە فیعلی دیکەی کوردی ئەم پاشگرەی (ەوە)ی لێ بوتە کەرتی بنەڕەتی. دەبینین نالی گوتوویەتی:

گەرمی‌و تەڕی بەهارە کە پشکۆ کوژایەوە
نەی‌گوت (کوژاوە) چونکە (کوژانەوە) بنەڕەتە.

لە شەرحی دوو مصرەعی دووایینی چوارینەکە لیژنە دەڵێ: گرەو لە خۆر دەباتەوە «ذەرە» بەو هیچ‌و پیچی وردیلەیی‌یە ئەگەر داوای یارمەتی لە بیروڕای تۆ بکات (یاخۆ ئەگەر لە مەزنترین بە شەوق (واتا خۆر) سوود وەربگرێ)

جارێ لە پێشەوە، دەبوو (ذەرە) بە تەواوی خرابایە سەر ڕێنووسی کوردی‌و بکرێتە (ذەڕە) دەنا ئەگەر (ذەرە) بخوێندرێتەوە بە بێ گوشینی دەنگی (ڕ) ئەوسا وشەکە واتای ئامێنێتو کێشی مصرەعەکەش لەنگ دەبێت. ئنجا نەدەبوو بڵێ (یاخود لە مەزنترین بە شەوق (واتا خۆر) سوود وەربگرێ) چونکە ناشێ ذەڕە لە خۆر شەوق وەربگرێتو گرەویشی لێ بباتەوە، سەرەڕای ئەوەی کە ئەگەر ذەڕە بە شەوقی خۆر گرەو لە خۆرو ئەرزو ئاسمانیش بباتەوە چ؟ مەدحێکی فەیضی بەگ لەوەدا پەیدا نابێت....

لە لاپەڕە (١٠) لیژنە دوو سەرنجی هێناوەتەوە:

سەرنجی یەکەم ئەوەیە کە لە هەندێ سەرچاوەدا لە جیاتی مصرەعی چوارەمی چوارینەکە نووسراوە (اگر ز نیر اعظم بکند استمداد). هەر سەرچاوەیەکی ئەمەی پەسەند کردبێت لە ڕاستە ڕێی دەستووراتی

مەدحی لاداوە چونکە لە دەقەکەدا هیچ بنگەیەکی وشەیی وەیا مەعنەوی پەیدا نیە کە مەبەست لە (نەییری ئەعظەم) فەیضی بەگ بێت. لە فەرزی بڕگوتبایە (از نەییری عوظمات. . .) تەئویلێکی هەڵدەگرت کە مەبەس لە (نەییری عوظمای تۆ) هۆش‌و گۆش‌و بیروڕای مەدح کراو بێت.

وا بزانم لیژنە ئەم دەقەی پەراوێزی لاپەڕە (١٠)ی لە ئەزمەردا بووە کە لە پەراوێزی لاپەڕە (٩)دا واتاکەی بە کوردی لێداوەتەوە بەڵام ئیشارەتی بۆ ئەم لایەنە نەکردووە.

سەرنجی دووەم ئەوەیە کە دەڵێ: وا بەناوبانگە کە ئەم دوو هەڵبەستە دەربارەی (موفتی زەهاوی)یە:

وشەی (هەڵبەست) کە بە واتای (شیعر ، نظم) دێت لەو سەرنجەدا دەچێتەوە بۆ دوو بەیتە کوردییەکەو چوارینە فارسیەکەی لاپەڕە (٩).

دیارە مەبەسیش چوارینە فارسیەکەیە چونکە کوردییەکە خاوەنی دیاری هەیە مەعلومە بۆچی داندراوە، کە شەکوای حاڵەو مەدحی کەسی پێ نەکراوە. هەرچی چوارینەکەیە مەدحە، ڕێی تێ دەچێ بۆ مەدحی موفتی زەهاوی داندرابێت، هەم لەبەر ئەوەی کە لە بەغدا ژیاوەو هەم لەبەر دەلالەتی (محیط دوجهان استعداد) کە لە شانو عیلمی زەهاوی دەوەشێتەوە: بەڵێ دەزانین شێخ ڕەزا هەجوی توندو تیژی موفتی کردووە بەڵام دەشێ ئەم مەدحەی بەر لە هەجوەکان گوتبێت وەك کە لە مەدحدا گوتوەتی:

موم‌کین نیە ئیدراکی حەقیقەت بە تەواوی
موم‌کین نیە ئیدراکی نەکا زیهنی زەهاوی

لەگەڵ ئەمەشدا، چەژی شیعرەکە لەگەڵ ئەو مەدحانەی بێگومان بۆ فەیضی بەگی داناون هێوێنی یەك سەرچاوەی مەدح کراون. بە هەمە حاڵ دەبوو لیژنە لە جیاتی (ئەم دوو هەڵبەستە) بڵێ (ئەم چوارینەیە، ئەم ڕوباعیەیە. . .) یان (ئەم دوو بەیتە فارسیە) هەتا خوێنەر حیسابی لێ تێك نەچێت وەك کە من بۆ ماوەیەك لێم تێك چوو. واتای چوارینەکەش وەك من تێی بگەم ئەمەیە: چ سەیر لەوەدا هەیە بەغدا بە بوونی تۆ تێیدا ناز بکات، ئەی ئەو کەسەی وجودت (محیط)ی دوو جیهانی ئامادەییە. ئەرێ بەو هیچیەی خۆیەوە گرەو لە خۆر دەباتەوە لە بیروڕای ڕووناکی تۆ داوای یارمەتی بکات.

ئەم (محیط)ە وەك بزانم بە واتای دەریای (محیط)، واتە ئۆقیانووس Ocean هاتووە نەك ئابلۆقەدەر وەك کە لیژنە بۆی چووە، دوو جیهانەکەش بۆ دنیاو قیامەت دەچێتەوە نەك دوو جیهان وە یا دە جیهان کە ژمارەی خۆڕایی پێوە لکابێتو هیچی تێناچێت. لە لایەنی کێشی چوارینەکەوە جگە لە ژمارە دوو ژمارەی (دە، سی)ش دەست دەدەن. ژمارە (سە، نە، سێ، نۆ)ی فارسیش دەست دەدەن بەڵام هێندەی (دوو، دە، سی) گورج نین.

لە لایەنی واتای بە کێش‌و تەرازووەوە تەنها (دوو) دەست دەدات کە دنیاو قیامەتە.

لە لاپەڕە (١١) وشەی (مشیمة) بە منداڵدان داندراوە. وەك بزانم منداڵدان ڕەحمە، هەرچی مەشیمەیە (پزدان)ی پێ دەڵێن. ئەم (پز)ەوەك لە (پسمام، پزمام، کوڕمام)دا دەردەکەوێ هەمانی (پسر - پسەر)ی فارسیە لە کوردیشدا هەیە بەڵام بە زاراوە بۆ مشیمە ڕۆیشتوە.

ڕاڤەی بەیتی یەکەمو دووەمی قصیدەکەی لاپەڕە (١١) بە یەکەوە شیرن دێن. من واتای هەردوو بەیت بەم جۆرە تێ دەگەم، ئەمەش دەقیانە بە ڕێنووسی کوردی:

ز نوطفەیی قەلەمەت دەر مەشیمەیی قیرطاس
نەتیجە هاست بە قیمەت گرانتەر ئەز ئەلماس
صەحیفە موعجیزە پیراست بەسکی چون مەریەم
بە بەر گروفتە مەوالیدی عیسەوی ئەنفاس

شێخ ڕەزا دڵۆپی قەڵەمی مەدح کراوەکەی کە دەبێتە وشە لە (قرطاس)دا بە (نطفە) دادەنێ و قیرطاسەکەش بە پزدان. (نطفە) سەرەتای ڕسکانی منداڵە لە پزداندا. ئیتر ئەم نوطفەیەی قەڵەمی مەمدووح لە پزدانی کاغەزدا ئاکامی وەهای هەیە گرانترین بە نرخ لە ئەڵماس.

صەحیفە (واتە: ڕووپەڕە کە دەکاتەوە قرطاس) موعجیزە نەخشێنە چونکە وەکو مەریەم لە هەناوی خۆیدا گەلێك منداڵی عیسەوی نەفەسی هەڵگرتووە. وەك دەزانین هەناسەی عیسا ئیحیا کەرەوە بووە، ئنجا هەناوی مریەم یەك عیسای تێدا بووە [عیساش منداڵی نەبووە ئەمما دڵۆپی مەرەکەبەکە ئەزۆك نیە] هەرچی پزدانی کاغەزی دۆستەکەیەتی چەندین مەوالیدی وەك عیسای تێدایە کە وشەکانی نامەکەن.

لە (معجزە پیرا)دا وشەی (پیرا) کەرتی ناوی کارا ـ اسم فاعل ـ ی دارێژراوە لە چاوگی (پیراستن)ی فارسی هاتووە کە بریتیە لە جوان کردنیکی عەیب بڕینێتو دەبێتە تەواوکەری (آراستن ئاراستن) کە زیاد کردنە لە جوانی. کورد کە (ئارایشت) بەکار دەهێنێت لەو (ئاراستەن)ەوە هاتووە بەڵام کە ئاراستە بە واتای (ڕێ‌گرتن - توجیە) لە کار دەهێنێت تیێدا بە سەهوو چووە: ئاراستن‌و پیراستن هەردوویان پێکەوە بە واتای جوانکردن دێن. بە مەجاز دەشێ ئاراستە کردن بە (تەیار کردن) بڕوات کە لەشکر بە چەك ئاراستە دەبێت.

لە دێڕە شیعری سێیەمی قصیدەکەدا کە شێخ ڕەزا لە ڕووی قیاسەوە، ئەی ئەمین فیضی بە جوبرەئیل ئەمینت دادەنێم، پاڵپشتەکەی لەو قیاسەدا ئەوەیە کەوا هەروەك جوبرەئیل هەڵگری وەحیی خودایەو ئەمینی وەحیە، ئەمین فەیضیش هەم ناوی ئەمینە هەم کاغەزیشی پڕە لە موعجیزە.

من تەمام نیە بەسەر هەموو کتێبەکەدا بچمەوەو ڕەخنەکاری لەگەڵ

ئەمین بەگئو لیژنەدا ساز بدەم چونکە پتر لە کتێبەکە دەخایێنێ ناو ناوە پێك نەبێ دەست بۆ چقڵێك وە یا قەسەڵێك دەبەم ئەویش بە نیازی خزمەتی کتێبەکە خۆی.

لە لاپەڕە (١٣)دا ڕاڤەی دەقاودەقی (درُ یتیمی) بە (دوڕی نایاب) کراوە کە ئەختێك لە ڕاستە واتای وشەی (یتیم) دوورە، بەڵام لە ڕاڤەی سەرلەبەردا بە (دوڕییەکانە) لێك دراوەتەوەو جێی خۆیەتو ڕاستە، تەنها زێدە شەرحێك پێویستە بگوترێ: (دڕی یتیم) ئەو دوڕڕەیە کە لە قەپێلکێکدا تەنهایەو دانەی دیکەی لەگەڵدا نییە ئیتر گەورەتر دەبێ لەوانەی بە تەنهایی فراژی نابن. وشەی (نایاب)یش هەرچەند لە واتای زێدە پەسەند بەکار دێت لە حەقیقەتدا بەشتێك دەگوترێ هیچ هاوتای نەبێت بگرە هەر دەست ناکەوێت چونکە (یابیدن) واتە دۆزینەوەو دەستکەوتن، کە گوتت (نایاب) دەست نەکەوتن دەگەیەنێ. لە تەك نایابدا وشەی (کم یاب ، کەم یاب) هەیە کە دەکاتەوە کەم مانەند.
لە لاپەڕە ٢٢ ، ٢٣ دا لیژنە بۆ ساڵی لە دایك بوونو مردنی نالی هەر ئەو ساڵانەی داناوە کە لە کۆنەوە بێ بەڵگەو لێکۆڵینەوە باوی ستاندووە بێ ئەوەی هێمایەك بکات بۆ ڕایەکی دیکە کە لەو ساڵەی بۆ مردنەکە دانراوە کۆڵیوەتەوەو کۆمەڵێك بەڵگەی لە دیوانەکەی نالی خۆیەوە هەڵێنجاوە کە ناشێ نالی لە تەمەنی ٥٦ ساڵی مردبێت. ئەم ڕایەی من لە کتێبی (چەپکێك لە گوڵزاری نالی) کە لە حەفتاکاندا بڵاوکرایەوە هاتووە. سەیرێکی لاپەڕە (٣١)ی شەرحی دیوانەکەش بکەیت دەبینی مرحوم فاتح لە پەراوێزدا نووسیویەتی بەڵگەکانی سەر بە ساغ کردنەوەی ساڵی مردنی نالی لە دەستنووسێکی (مسعود محمد) وەرگرتووە. ڕایەکەی من جگە لە لێکدانەوە شایەدی باپیرم حاجی مەلا عەبدوڵڵای جەلیزادەشی لەگەڵدایە کە گوتبووی کاتێك لە ساڵی ١٢٨٩ ك. مەککەی بەجێهێشت نالی بەر حەیاتو زۆر بە ساڵدا چووبوو. تەمەنی ٥٦ ساڵی لە چاو ئەو پیرییەی کە حاجی مەلا عەبدوڵڵا دیتبوویو دەلالەتی چەندین شیعری نالیش ڕایدەگەیەنێ ئا ئەو تەمەنە زۆر کورت دێنێت. بە هەمە حاڵ ئەو لێکۆڵینەوانەی ساڵەکەی مەرگی نالی بە سەحیح دەکەنەوەو ئەو پێداگرتنانەی لەسەر ساڵانی ١٨٠٠ و ١٨٥٦ ز. بۆ ژیانو مەرگی نالی بە دڵگەرمییەوە بەردەوامن هەمووی بێ لزوم دەبن پاش ئەوەی مامۆستا عبدالله حداد، دووای گەڕانەوەی لە خوێندنی ئەورووپای لە تەلەفزیۆنی -وا بزانم: هی موصل- باسی کتێبێکی نووسەرێکی فەرەنسەیی گێڕایەوە کە دەڵێ لە ساڵی ١٢٩٠ ك. نالی لە ئەستەنبۆڵ مردو بە خاك سپێررا، نووسەرەکە خۆیشی لەوێ بووە. ئەم ساڵەی ١٢٩٠ کە دەوەستێتە ئاست ساڵانی ١٨٧٣ - ١٨٧٤ی ز. تەمەنی دەگەیەنێتە ٧٣ - ٧٤ ساڵ کە لە ١٨٠٠ هاتبێتە دونیا.

ڕاستییەکەی، ئەو بیرییەی کە باپیرم لە نالی دەگێڕایەوەو لەباوکمو مامەوە بە ئیمە گەیشتووە پتر لە ٧٣ ساڵ ڕادەگەیەنێت کەوا سەرەتای بوونی چەند ساڵێك دەخاتە پێش ١٨٠٠ ز. ەوە بەڵام بەڵگەی ماددی بۆ ئەم لایەنە تا ئێستا لە دەست کەسدا نییە هەروەك بۆ ١٨٠٠یش هیچ بەڵگە پەیدا نییە. تۆ بڵێی نووسەران دەست لە ساڵە درۆزنەکەی ١٨٥٦ شل بکەنەوە؟ باوەڕ ناکەم!
لە پەراوێزی لاپەڕە ٢٣ بە دەم باسی ژیانی نالییەوە، لیژنە بۆ ئەوە چووە کە نالی لە پاش ساڵی ١٨٤٠ ز. کە دەوەستێتە بەرانبەر ساڵانی ١٢٥٥ - ١٢٥٦ ك. بە ناچاری سلێمانی بەجێهێشت. هەرچەند لیژنە هۆی ناچارییەکە بە دەستەوە نادات و بەڵگەش ناهێنێتەوە بۆ سەپاندنی ئەو ساڵە بەڵام وا پێ دەچێت ئاوارەبوونی نالی بە تێکچوونی حوکمڕانی بابانەوە دەبەستێتەوە کە بە پێی بۆچوونی خۆی ساڵی ١٨٥٠ ز (بەرانبەر ١٢٦٦ - ١٢٦٧ ك.) دەگرێتەوە. دەبینین ١٠ ساڵێك ماوە هەیە لە نێوان ١٨٤٠ و ١٨٥٠ دا ئیتر مرۆڤ نازانێ چۆناو چۆن لە ئاست ئەو بیروڕایەدا کەوا لە پەنهانی ماوەتەوە دڵی خۆی تەسکین بکات:
لە دیوان عبدالباقي العمري تێك چوونی بابان بە پێی حیسابی (جمل) بەم مصرەعە دیار خراوە:

بـــدیـد رأیـك فُـتِـحـت بـابـانُها

کە ساڵی ١٢٦١ك. دەگرێتەوە، لەمەشدا شوبهە نییە هەم لەبەر دەلالەتی شیعرەکەو هەم لەبەر قسەی دەماو دەمی کۆیی کە دەزانین لەشکری ئەحمەد پاشا لە کۆیێ شکستی هێنا بەرانبەر نەجیب پاشای والیدا شکەستەکەش هونەری نەجیب پاشای تێدا نەبووە، بێ ئەرو بەری لەشکری بابان خۆی سەبەب بووە. باپیرم گێڕابوویەوە کە عومری ١٠ ساڵی بووە شەوێ گوێی لەو تەقو هوڕەی ناو لەشکری بابان بووە کە بوتە هۆی لێك هەڵوەشان. باپیرم لە ١٢٥٠ ك. بەوە لەد بووە بۆ (١٢٦١) ١٠ ساڵێك مەودا هەیە. دەگێڕنەوە، نەجیب پاشا زۆر بێئومێد بووە لە سەرکەوتن ڕجاکاران دەنێرێتە لای ئەحمەد پاشا کە ڕێزی نەشکێنێت چی ئارەزوویەتی بۆی بکات.
لە وەڵامدا دەڵێ ئەگەر والی دەخالەتم پێ بکات دەیکەم بە کوێخای قوڕیتان... ئەم قسانە جێی گومان نین هەرچەند مێژوونووسان شتێکی دیکە بڵێن.
ڕاستییەکەی چ هۆیەکی ئەوتۆ نییە وەها لە نالی بکات کە لەبەر تێکچوونی حوکمی بابان لە سلێمانی دەرچێت: ئەحمەد پاشایەکی بە سەلامەتی لە ئەستەمبوڵ بژیتو تورك هیچی لێ نەکەن، بۆ دەبێ نالی لە ترسی دەستدرێژی ئەو تورکانە ئاوارە بێت! ئەحمەد پاشا گەشتو گەڕانی ئەورووپاشی کردووە، لە ئەستەمبوڵ مەجلیسی ئاوەدانو بەهاتوباتی هەبوە هێندەش تێرو تەسەل بووە یەکێکی وەکو شێخ ڕەزا بارەها مەدحی دەستو کەرەمی کردووە، ئیتر نالییەکی شاعیرو بێ مایەی دنیایی لە چی بترسێت؟ سالم دووره پارێزی کردووە کە دەزانین باری ئەو بە پێی پایەیکی دنیایی تێیدا ژیاوە جودایە لە هی نالی، خۆ

ئەویش وەها ئاوارە نەبوە کە لە سلێمانی بە تەواوی بەتەکێتەوە، نالیش لە جەزری دەسەڵاتی تورکاندا ژیاو پەنای بۆ ئێرانو تووران نەبرد. شتێکی لە بڕیاری واقیعەوە دێتە لێکدانەوەی بێ لایەنەوە ئەوەیە نالی بەر لە ڕمانی بابان بە نیازی حەج سەفەری کردووە، هەر بۆیەیە، موناجاتەکەی ڕێی حەجی، بە هەر سێ پارچەی یەك لە دوا یەکیەوە، باسێکی ئاوارە بوونی تێدا نیە وەك کە دواتر شکات لە دەستی بێ مەئوایی و گەریدەیی دەکات. نالی جارێ لەو سەفەرەدا بووە حوکمی بابان هەڵوەشاوەو حاڵی وڵات شێواوە ئیتر دوو دڵ ماوە لە گەڕانەوە تا ئەو دەمەی «قوربان تۆزی ڕێگەتم» بۆ سالم دەنێرێو پرسی پێ دەکات ئەویش وەڵامی بێئومێدی بۆ بەرێ دەکات. سەیرێکی سەرەتای موناجاتەکە بکە کە دەڵێ:

ئەلا ئەی نەفسی بووم ئاسا هەتاکەی حیرصی ویرانە
لەگەڵ ئەم عیشقبازانە بڕۆ بازانە ئازانە:
موسڵمان لێرە مانی خاتمانت هەر ئەمان دێنێ
پەشیمان بە کە دەرمانی مایەی ئیمانە

تا لەم موناجاتەدا چ ترس و لەرزێکی ڕوخانی بابانو قەمچی تورکان دیار نیە: نالی ئاتووت وەبەر خۆی دەنێ کە بەرەو حەج هەڵقەنێ، تا دەتوانێ ئارامی، ترس و لەرز بێنێتە ناو هەڵبەستەکە دەنێ واتای وشەکانی هەڵگێڕێتەوە. حەرەم دەکرد لێژنە بەڵگەی سەپاندنی ساڵی ١٨٤٠ ز.ی بە دەستەوە دابایە چونکە ساڵێکی کشو ماتو بێدەنگو دەلالەت چ فەرقی نیە لەگەڵ ١٨٣٩ و ١٨٤٢ و ١٨٤٥...

دووای ئەم تێبینیانە داوا لە خوێنەر دەکەم بە خوێنی ساردەوە لەگەڵدا سەرنجی ورد لە واتای دوو بەیتی سەرەتای موناجاتەکە ڕاگرێت، بە تایبەتی بەیتی دووەم: لە ماوەیەکی کورتیشدا دڵی خۆی بداتە بەیتی شەشەم:

فیداکاری تەنو جان بە لە ئاسانی هەراسان بە
کە داغو دەردی ڕێگەی مەککە باغو وەردی مەردانە

نالی لەم بەیتانەدا وەزعێکی ئارامی بێ قوڕتو گرێ لە بارەی خۆیەوە باس دەکات کە دەیەوێ ئیمانی خەستو خۆڵی مسلمانەتی لێ بەخەبەر بێنێتو باڵی عاشقانە وەکو باز بخوازێتەوە پێی بفڕێتو لەو وەزعە ئارامەی هەڵقەنێت. بە خۆی دەڵێ: ئەی موسڵمان! لێرە مانەوەی خاتمانت نەمانو فەوتان دێنێت. پەشیمان بە لەو ئارامیەت چونکە لێرە (نەمانتو بەرەو حەج ڕۆیشتن) دەرمانێکە دەبێتە مایەی (مان ـ بقاء) وەیا مایەی ئیمان. لە بەیتی شەشەمدا ئەم واتایە خەستتر دەکاتەوە کە دەڵێ (لە ئاسانی هەراسان بە) واتە باری وەها ئاسانو هەموار کە تێیدایت خۆتی لێ هەراسان بکە تا بگەیتە ئەو داغو دەردەی ڕێی مەککە کە باغو گوڵی مرۆی مەردە... ڕەنگە زێدە ڕۆیی لە قسەمدا نەبێت کە دەڵێم نالی لە هەمو عومری پێشو دووای ئەم دەمەی کە بەیتەکانی تێدا هۆنیەوە، حاڵێکی هێندە ئارامی بە خۆیەوە نەدیتووە. ئیتر نازانم چۆن بێ بەڵگە

دڵ ئەسکێن بکەم کە نالی لەبەر ناچاری لە سلێمانی دەرچووە.

لە شەرحی دیوانەکە (خانو مان) نووسراوە. وا دەزانم (خانمان) ڕاستە چونکە پاشگری (مان) لەم وشەیەو هی وەك ئەودا دەلالەتی جێگە، شوێنی هەیە وەك کە دەڵێی: نیشتمان مەبەستت جێگەی لێنیشتنە. وەك ئەو (دودمان، گرودمان ـ بە واتای عەرشی خوا ـ ...؛ و هی دیکەش. بەڵام دەبێ بزانین لە (قارەمان، دوشمان، ئەهریمەن) و هی دیکەشدا ئەو (مان)ەو (مەنش)ە شتێکی دیکەیە، لەگەڵ لاتینە ی ئینگلیزی یەك ڕیشەن. لە کتێبی سەر بە زمانی کۆنیتە خوێندوومەتەوە دەڵێ لە (ئاسمان)دا ئەم (مان)ە جودایە لەوان بەڵام نالی لە جێیەوە هاتووە. ئەگەر هەڵەم نەکردبێ (هەورامان) دەبێ (خۆرامان ـ شوێنی لێ هەڵاتنی خۆر) بێت.

لە پەراوێزی لاپەڕە ٢٥ی ئەنجومەنی سەرنج بۆ مەلایەکی نەمەرگونبەتی وڵاتی کۆیێ ڕاکێشراوە بە زێرەکو شاعیر لە قەڵەم دراوەو ئەویش وەك (ئەحمەدی کۆر) ناوی مەلا ئەحمەدە کۆرەیە. ڕاستیەکەی ئەم مەلایە کە مەشوورە بە (مامۆستا کۆرە، یەکێك بوو لە دوو کەسی کۆیێ کە ناویان دەرکردبوو بە خاوەنی کەرامەت، ئەوی دیکەیان ئافرەتێك بوو هەمیسان لێ لادێوە بۆ شار هات، بوو بە بووکی یەکێك لە بنەماڵەی (خادم السجادە)ی کەرتی کۆیێ، ناوی (مامۆستا مەلا ژنە عەنبەر بووە جا بە هەر ئەتوێلێك بێت، چ دینی چ فیزیایی، لە هەر دوویان پێش بینیو کەرامەت دیتراوەو بیستراوە. کاك ئەحمەدی شێخ لە هەندێ ئەو نامانەی بۆ حاجی مەلا عەبدوڵڵای ناردووە سەلام بۆ (ئاشەوان) دەنێرێ کە ئەم مامۆستا کۆرەیە دەگرێتەوە. لەو ڕووەوە کە بەینێك مدیری بریفەکانیان بووەو ئاشەوانی بۆ کردوون. لە لایەن پایەی مامۆستا عەنبەرەوە ئەوەندە بەسە کە لە دەمی بە خاك سپاردنیدا حاجی مەلا عەبدوڵڵا گوتبووی، یەکێك دەشارینەوە کە هەموومان دەهێنێت. مامۆستا کۆرەش خوا ناسێك بووە باوکم مەفتوونی بوو، هەتا مەرگیشی لە ساڵی ١٩٤٣ لە زۆر مەجلیسەکاندا بە سۆزو پەرۆشەوە باسی ئەحواڵی مامۆستا کۆرەی دەگێڕایەوە. باوکم دەیگوت، مامۆستا شارەزای (نحو)ی عەرەبی نەبوو بەڵام هەر عیبارەتێکی بە هەڵە بۆی خوێندرابایەوە تێی نەدەگەیشت هەتا بۆی ڕاست دەکرایەوە. گوتبووی ئەحو نازانم ئەعا دڵم بۆ مەعنای عیبارەتێك ناچێت هەڵەی تێدا بێت. یەك لە کەرامەتەکانی کە لە شێوەی خەونی ڕاست خۆی نواندبوو ئەوە بوو، بە باوکمی گوتبوو ئەگەر لە خێزانەکانی حەماغا هەر کامێکیان حاملە بێ کوڕێکی دەبێ، ناوی بنێن (حەمە زیاد) ناشێ لە ماڵی باوکی بەخێو بکرێ قسەی دیکەش زۆرن ناتوانم دەریان بێرم. حەماغا تا ئەو دەمە وەچەی نێرینەی نەبوو تەمەنیشی پاڵی بە ٨٠ ساڵ دابوو. کاکە زیادی ڕەحمەتی مزگێنی ئەو خەونە بوو، لە ماڵی حەماغاش بەخێو نەکرا. کاکە زیاد لە ١٩١٤ هاتۆتە دنیا دیارە مامۆستا کۆرە تا ئەو ساڵەو

ئەختێکیش دواتر ژیاوە. یەکێکیش لە کەرامەتەکانی مامۆستا عەنبەر ئەوە بووە کە شەوی مەرگی کاك ئەحمەدی شێخ، ئەو خەبەری مەرگەکەی بە خەڵق ڕاگەیاند بوو...

لە پەراوێزی لاپەڕە ٣٢دا وشەی (هەڵبەستەر) هاتووە گۆیا ڕێژەی ناوی کارای لێکدراو یان داڕێژراوە. لە عەرەبی (اسم فاعل)ی پێ دەڵێن لە کاری (بەستن ـ هەڵبەستن)ەوە هاتووە: دەبێ خوێنەرو لیژنەش ئاگادار بکەمەوە لە ڕاستییەك پێوەندیی بەم ڕێژەیەی ناوی کاراوە هەیە کە بە هۆی (ەر)ەوە دروست دەبێت. لە پێشەوە دەبێ لە گۆشە نیگای ئەم پاشگرەوە، کاری تێپەڕو تێنەپەڕ لە یەکدی جودا بکرێنەوە: هەرچی تێنەپەڕە بیرای بیرای ئەم پاشگرە بە خۆیەوە ناگری چ بە سادەیی بێتو چ بە داڕێژراوییو لێکدراوی بێت. ناشێ لە کارەکانی وەك: نووستن، ڕۆیشتن، مردن، هەڵکەوتن، دابەزین، بەدووادا گەڕان، پاشگەز بوونەوە... ڕێژەی ناوی کارایان لێ وەربگرێت وەك: نووستەر، ڕۆیشتەر، مردەر، هەڵکەوتەر، دابەزەر، بە دوادا گەڕەر، پاشگەز بووەر.... هەرچی کاری تێنەپەڕ هەیە لە ڕێی بەکارهێنانی پاشگری (و)ی ئیسمی فاعیلەوە ڕێژەی فاعیلی لێ دروست دەبێتو دەگوترێ: نووستوو، ڕۆیشتوو، مردوو، هەڵکەوتوو، دابەزیو، بە دوادا گەڕاو، پاشگەز بوویەوە....

خوێنەر سەری لێ نەشێوێت کە ئەم وشانە بە دوو (و) کۆتاییان دێت: ئەوەی ڕێژەی کارا دروست دەکات دەنگی (و)ی ڕێژە کە بە دوا کۆنسنانتدا دێتو (و)ی کونسنانتیشە کە بە دوا بزوێندا بێت... بە داخەوە ڕێنووسە ڕەسمییەکەمان زۆر بە بێ باکی دوو (و)ی لە بۆ یەك دەنگی (و)ی درێژ هەڵبژارد. کۆڕی زانیاری کورد بۆ واوی درێژ کە شێوەیەکی بەسەر تاکە واوەوە پەسەند کردبوو چونکە هیچ مەنتیق ناسەلمێنێ دوو پیت بێنە نیشانە بۆ تاکە دەنگ مەگەر لە حاڵەتی گوشراندا وەك: کەللە، شەمە...

کاری تێنەپەڕ ڕێژەیەکی سەماعیی هەیە ناوی کاراو ناوی چاوگیشی پێ ساز دەبێت: بەرهەڵست، ڕێکەوت، سەرڕۆ، خۆشگەر... ناوی کاران. [بەرکوڵ، دەمەتەقە هەڵدەگرێ ئایا ناوی کارایە یا ناوی بەر کارە هەرچەند (کوڵ ـ کوڵان) تێپەڕیش نییە (بەرکار)ی بوێت]. سەلیقەش دەزانێت، چەند یەکێکی وشەی کارەکە دەمێنێتەوە بێتە کەرتی ناوی کارای ئەوتۆیی. ئەم ڕێژەیە لەگەڵ فیعلی تێپەڕدا بە پێی داخوازیی حاڵ ناوی داڕێژراو دروست دەکات ئیتر ناوی کارایە یان ناوی بەرکارە یان ناوی ئالەتە... لە نموونەدا: زۆر، خۆر، دووربین، پیاوکوژ... ناوی کاران. دەسکوژ، هەڵبەست، ڕایەخ... ناوی بەرکارن. دەسگرە، چاپاڵێو، دەستەبەرە... ناوی ئالەتن.

واش دەبێ ناوی واتا لەم ڕێژەیە دروست دەبێت وەك: هەڵسوکەوت، هەڵسوو ڕەداسوور ئیتر کارەکە تێپەڕ بێت یان تێنەپەڕ فەرقێك ناکات چونکە وشەکان چالاکیی ناوی کاراو ناوی بەرکاریان تێدا پەیدا نابێت: وشەکان مەندن چونکە ناوی واتان.

تێبینییەکی مەیلەو شرایەوە هەیە لەوەدا کە دروست بوونی ناوی داڕێژراوی ئەوتۆیی بە هۆی پێشگری (لێ، پێ، تێ) کە بە ئەسڵ لە پریپۆزیشن (بە، لە) هاتوون زێدە هێزێك بە وشەکە دەدات لەوانەیە کاری تێنەپەڕ تامی تێپەڕی تێ بگەڕێت. بە نموونە: پێگەیشتن، تێگەیشتن، لێچوونەپێش، پێداچوونەوە، تێڕاخوڕین... وەك تێپەڕ دێنە بەرگوێ. ئەم دیاردەیە لەوەوە دێت کە پریپۆزیشن بە بەریەوە هەیە ببێتە هۆی نەقڵ تاوو تەئسیری کار کە لە عەرەبیدا (تعدیة بالواسطه)ی پێ دەڵێن. ئەم سیفەتەی پریپۆزیشنە وەهای کرد کە لە کاری تێنەپەڕی (کۆشان) ناوی کارای داڕێژراوی (تێکۆشەر) پەیدا بێت کە بە خیلافی دەستوور (ەر)ی خستۆتە دووا کاری تێنەپەڕەوە [لە زاری موکریانیو بەشی دیکەش لە کوردستانی ئێران، پریپۆزیشنی «دە» هەیە کە لە دیوی عیراق «لە»ی بۆ بەکار دێت. ئەوان دەڵێن «دە دڵدا» لە جیاتی «لە دڵدا» وشەی «لە» لە زاری موکریان جێگەی بەکارهێنانی جودایە لە جێگەی «دە». هەرچی «دە»یە بۆ حاڵەتی بێجووڵەیی بەکاردێت: دەڵێن «لە منەوە بۆ تۆ سڵاوێك دیاری بێت» «ناڵێن» دەمنەوە ـ یاخود دەمنڕا... ئەم باسە درێژەی هەیە...]

کاری تێپەڕ لە ئەسڵدا کەمتاکورتێکی بە هۆی (ەر)ەوە ناوی کارای لێ وەرگیراوە، ئەویش بێ گرفت نییە، بە نموونە دەڵێم (نانکەر) کە بە ڕووالەت ئەم (ەر)ەی پێوەیە دوو تێبینی گەورەی بە دەورەوەیە: یەکیان ئەوەیە کە وشەکە لێك دراوەو سادە نییە، کەس کەرتی (کەر)ی بە سەربەخۆیی لە واتای فاعیل بەکار نەهێناوە هەر نەبێ لە ترسی تێکەڵ بوون لەگەڵ وشەی کەر بە واتای (حمار). تێبینی دووەم ئەوەیە، ئەگەر (ەر) بچێتە سەر فیعل (کردن) دەبێ بگوترێ (کردەر) وەك کە دەگوترێ (نووسەر، بیسەر، بینەر...). کەواتە ئەم دەنگەی (ر) لە (نانکەر)دا بنەڕەتییەو هی چاوگی (کردن)ە وەك لە (نان خۆر)دا ئەو (ر)ە بنەڕەتییە. لە وشەی (نانخەر)دا دەنگی (ر) پاشگرە نەك بنەڕەتی چونکە لە (دان) دەنگی (ر) پەیدا نییە. پاشگری (ەر) لە ئینگلیزیدا بێگرفتە چونکە بەهاراوی لە کار دێت.

بە هەمە حاڵ نووسەران، دەستیان خۆش بێت، پەراوێزی بەکارهێنانی پاشگری (ەر)یان لێك کێشایەوە تا ئەوەی بیسەر، کوژەر، بینەر...و چەندین وشەی دیکەش کەوتە ناو نووسینو سەر زمانانیشەوە بەڵام نەمزانیوە (گوتەر) بەکار هاتبێت، هۆیەکەش ئەوەیە کە ڕێژەی ئەو جۆرە ناوی کارایە لە فیعلی ڕانەبوردوو [داهاتوو]ەوە وەردەگیرێت، (گوتن)یش لە داهاتوودا دەبێتە (دەڵێ). ئەگەر (ووشی، دەووشی) بەکار هاتبایە دەگوترا (ووشەر) وەك کە دەڵێن (گوشەر) لە بری

(عصاره). سەیر ئەوەیە کە دەڵێن (ووت) بەڵام ناڵێن (دەووت) وەك کە دەشێ بگوترێ (دەووشێ)... وەك کە گوتەر نەبیستراوە هەروەهاش (رنەر، بردەر، گرتەر، پێچەر، شووشتەر...) جارێ نەپشکووتوون. .بە هەمە حاڵ ئەم ڕوونکردنەوەی وەها کورتەو لێقرتاو کە زەرەرێکی تێدا شك نابەم مەبەستی پتەرەتی نییە لەوەی گوتمو بەتەمام بڵێم، ئەوەی مەبەستە شتێکی دیکەیە: جایەز نییە ڕێژەی ناوی کارای سادەی وەك (کوشەر، بینەر...) بەگردی بەشدار بێت لە پێکهێنانی ناوی کارای ناسادە، چ دارێژراو بێتو چ لێکدراو. لە نموونەدا دەڵێم ناشێ لە جیاتی (نانخۆر، پیاوکوژ، دووربین..) بگوترێ: (نانخۆرەر، پیاوکوژەر، دووربینەر...) بۆیە نابێ بگوترێ (هەڵبەستەر) ڕاستە، د،مزانین (هەڵبەست) ناوی بەرکاری دروست کردووە بەڵام ڕێمان هەیە بچینەوە بۆ بەکار هێنانی (و)ی فاعیلو بڵێین شیعر هەڵبەستوو یان هەڵبەستووی تەنها. لە نووسینی مەیلەو کۆنغدا ئەم لایەنەم ڕوون کردۆتەوە بەڵام کێ تاقەتی هەیە شتی وەها شرایەوەو وونبوو بە یادی خۆیەوە بلکێنێ. لێرەدا دەڵێمەوە کە گوتت: گورگی مەڕخواردوو مەبەستت ئەوەیە گورگەکە مەڕی خواردووە. ئنجا کە بشڵێی: مەڕی گورگ خواردوو، دیسانەوە هەمان واتات مەبەستە چونکە مەڕ گورگ ناخوات. لە دەستەواژەی (دزی مەڕ بردوو) دزەکە جێگەی کارای گرتۆتەوە. لە (مەڕی دز بردوودا) مەڕەکە جێگەی بەرکاری گرتۆتەوەو دزەکەش کارا. کە گوتت (کابرای درۆ هەڵبەست) بە ناچاری ووشەی (هەڵبەست) واتای فاعل بە دەستەوە دەدات، لەمەشدا سەرپێچی ڕێجێیە چونکە کوردەکە کە خاوەن زمانەکەیە وەهای ڕەفتار کردووە. ئەگەر بۆ دەرباز بوون لە تەگەرە بڵێی (کابرای درۆهەڵبەستوو) واتاکە ئەوە نابێ کە مەبەستە چونکە لەم حاڵەتەدا دەستەواژەکە سیفەتێکی کاتەکی (وقتی)و تاکە ڕووداو ڕادەگەیەنێت هەرچی (درۆهەڵبەست، تەلاقخۆر، قوڵبڕ....)و ئەم تەرزە ڕێژەیە سیفەتی هەمیشەییو خوو پێوەگرتن ڕادەگەیەنن: تەلاق خواردوو قوڵبڕیو سیفەتی وەقتییان لێ دەفامرێتەوە کە جارێك درۆ کرابێتو قوڵ بڕابێت..

ئەم باسە درێژەی بە زۆر لایاندا هەیە، چی دیکەی لە سەر ناڕۆم. پەراوێزەکانی کتێبی (ئەنجومەن...) گەلێك شتی سوودبەخشو نرخداریان تێدایە بە ڕەخنەی من بایی سەری دەرزییان لێ کەم نابێتەوە: ڕەخنە تەنها بەر ئەو شوێنە دەکەوێت کە ڕەخنەی لێ گیراوە دەخلی بەسەر شتی دیکەوە نییە، بن لێو خستنیشی چ سوودی تێدا نییە بگرە زەرەر بەخشە لەو ڕووەوە کە ڕووناکی دەشارێتەوە.

لە لاپەڕە ٣٩ قصیدەکەی سالم لە هەموو بەیتێکیدا وشەی (چ) هەیەو لە (ئەنجومەن...) بە (چە) نووسراوە. لیبڕنە لە ئاست (چە)ی بەیتی یەکەمدا دەری بڕیوە کە (چ) ڕاستە: سەر لەبەری (چە)کان دەبێ بکرێنە (چ) شکڵی (چە) هی زمانی فارسییە. لەمەدا گرفت نییە، بەڵام هەندێ ڕوونکردنەوەی دیکە پێویستن: لە مصرەعی دووەمی بەیتی یەکەمدا (غەزو) دەبێ بکرێتە (غەز وو) لەبەر کێشی شیعر. بەیتی هەرە دووای پەراوێزی ئەو لاپەڕەیە کە نووسراوە:

شاهـ خالـنـە تـەصـویـری خـەلایـق ئـاری
ظـاهـیـرە قـودرەتی حـەقـت چـە لـەبـەرتو چـەلـەبـیر

سەرلەبەری بەیتەکە بە هۆی لێڵی مصرەعی یەکەمی، هیچ واتا بە دەستەوە نادات سەرەڕای ئەوەی کە مصرەعەکە خۆی وەها لەنگە کەلکی پێوە نەماوە. وەك من بۆی دەچم، دەبێ دەقی بەیتەکە ئەمە بێت:

شـاهـیـدی خـالـیـقـە تـەصـویـری خـەلایـیـق ئـارێ
ظـاهـیـرە قـودرەتی حـەقـقـت چ لـە بـەرنـا چ لـەپـیر

لە پەراوێزی لاپەڕە ٤١، مصرەعی دووەمی بەیتێکی ناو (ئەنجومەن...) بەو شکڵە هاتووە کە لە دیوانی (ئەحمەدی کۆر - چاپی مەهاباد)دا دەدیترێت:

مەجنون ئاسا غەرقی خوێنم لێم حەرام بوو خوردو خاب

ئەم وشەیەی (خوێن) دەبێ (خوون) بنووسرێت بە پێی ئاهەنگی مصرەعی یەکەم کە دەڵێ:

بـو بە بـریـان دەروونم چـاو پـڕ ئـەسـرین دڵ زەبـوونم

لێەوە دیارە (دەروونم، زەبوونم) داوای (خوونم) دەکات. مصرەعی دووەمی بەیتەکە لە (ئەنجومەن)دا وەها هاتووە:

مـەحـوبـا وا بـۆت جنـونم لێم حـەرامـە خـوردو خـاب

ئەمەی (ئەنجومەن) لەگەڵ ئاهەنگی سەر لە بەری بەیتەکە ڕێك دەڕوات. ووشەی (خوون) کوردی ڕەسەنە. لە شیعری شێخ ڕەزادا هاتووە:

«وەکـو شـەخـسێ کـە زاری کـا لـە دەستی دوژمنی خـوونی»

پەراوێزی ژمارە (٥) هەر لەو لاپەڕەیەدا مصرەعێکی دیوانەکەی چاپی مەهابادی هێناوەتەوە ئەمەتە دەقەکەی:

«بـا لـە بـەین لاچێ حـیجـابـە دلـبـەرو ئـافـتـابـە»

ئەم دەقە نە واتای هەیەو نە کێشیشی دروستە. دەبێ لە ئەسڵدا وەها بووبێ:

«بـا لـە بـەین لاچێ حیجـابـە دلـبـەری ڕوو ئـافـتـابـە»

لە لاپەڕە (٤٤)دا دێڕی نۆیەمی موستەزادەکە (هەر عەفوە خەیاڵی) تێدا هاتووە. دەبوو لێرە هێنیا بۆ شەرحەکەی دیوانی نالی بکات کە لەوێدا (فیردەوسە مەئالی)یەو هەڵەکەی پێ ڕاست بکاتەوە چونکە وەك بزانم لە هەموو ئەو دیوانانەی نالی کە چاپ کراون هەروەها نووسراوە جگە لەوەی کە (هەر عەفوە خەلاتم) لە مصرەعی چوارەمدا هاتووە ئەم دووبارە کردنەوەی یەك تەعبیر لە نالی ناوەشێتەوە. دیارە فەیضی بەگ لە نووسینەوەدا شەبەنگی (هەر عەفوە خەلاتم) خۆی بەسەر زیهنیدا زاڵ

کردووەو بە داخوازی قافیە (خەلاتم) بوتە (خەیالی) کە لەگەڵ (نالی) ڕێك دێت بەو جۆرەی کە دووایەکتردا هاتوون. ئەمەش شتێکە زۆر جاران ڕوو دەدات بە تایبەتی لێرەدا کە (خەلات)و (خەیال) بە دەنگو بە شکڵ نووسینیش لە یەکتر نزیکن. ئەمە دەڵێم لە حاڵێکدا نوسخەی (ئەنجومەن. .)ەکەی کە لیژنە لە بەردەستیدا بووە دەستنووسی فەیضی بەگ بێت دەنا دەبێ بڵێین لە نووسینەوەی دووا کاتدا هەڵەی تێکەوتووە.
هەر لەو لاپەڕەیەدا بەیتێکی موستەزادەکە کە چوارەمین بەیتەتی و لە شەرحی دیوانی مامۆستای بیارەیی‌دا بەیتی دەیەمینەو ئەمەش دەقەکەیەتی لە هەر دوو دیواندا:

قوربانی بلالم کە هیلالانە هەڵاتووم
هەر عەفوە خەلاتم

لە شەرحی دیوانەکەدا هاتووە کە لە دیوانی نالی چاپی (گم - گیوی موکریان)دا لە جیاتی (هلالانە) وشەی (بلالانە) هاتووەو هەر ئەوەندەی لە بارەوە گوتووە کە (بلالانە) بە واتای (وەکو بلال) ئەوە دەبەخشێ، نالی وەك کە (بلال) لە جەورو ستەمی قورەیشییەکان هەڵاتووە، ئەویش، واتە نالیش لەبەر گوناهی زۆر وە یا لە جەورو ستەمی تورکی داگیرکەر بۆ لای پێغەمبەر ڕای‌کردووە.
من لە دەستنووسی دیکەشدا ئەم (بلالانە)م دیتووە، ئەگەر وشەکە ئەسڵ بێت وە یا گۆڕاو بێت مەهارەتو جوانیەکەی تێدایە شەرحەکە بۆی نەچووە. (بلالانە) هەروەك دەشێ دووبارە کردنەوەی وشەی (بلال)بێت، بە بەریەوە هەیە بخوێندرێتەوە (بلا - لانە) واتە (بە بێ لانە) لەمیاندا (بلا) عەرەبییە وەك کە لە شەرحی وشەی (مەلەکول موت - ملك الموت)، لە لاپەڕە ١٥٤ی شەرحی دیوانەکەدا بە (ملی کەل موت) واتە (ملی وەك مو باریکت) لێك دراوەتەوە... ئەم (بیلا - لانە)یە لەگەڵ (هەڵاتووم) بە واتای فیرارکردن ڕێك دێت. ئێمە نازانین کام جۆرە نووسینی ئەم ووشەیە لە دەمو قەڵەمی نالی هاتۆتە دەر ئەمما گومانم نییە هەردوو جۆر بە دڵو دەمی نالی‌دا هاتوون هەرچەند نووسینی هەر یەك شکڵ هەڵدەگرێت، هێندەش لە بارنو ئەوەندەش مەبەستی قەسیدەکەن دەبێ هەردوو دەقی دانیان پێدا بهێندرێت.

شەرحەکەی مامۆستای بیارەیی باش بۆ ئەوە چووە کە دیتنی هیلالی سەری مانگ [بە تایبەتی مانگەکانی ڕەمەزانو شەووالو ذی‌الحجه و ربیع الأول کە موناسەبەی دینی‌یان تێدایە] خەلات هەڵدەگرێ بۆیەیە نالی لە خەلاتی دەرکەوتنی خۆی وەکو هیلال دەبێ عەفو بکرێت.... ئەمە زۆر جوانەو جێی خۆیەتی، دەمێنێتەوە من زێدە خزمەتێکی ئەم بۆچوونە بکەم بەوەدا بڵێم کە خۆ بە قوربان کردنی بۆ بیلال وەها ڕادەگەیەنێ بەر لە هەموان دیتنی مانگی ذی‌الحجەی مەبەست بێت کە لە کوردی‌دا پێی دەڵێن (جەژنی قوربان). لێرەدا ئەوەش نابێتە بەرهەڵست کە بگوترێ جەژنی قوربان یەکسەر بە دووا دیتنی هیلالدا نایەتو دە ڕۆژی دەکەوێتە بەینەوە چونکە هەر نالی خۆی لە شوێنێکی دیکەدا گوتوویەتی:

هەر کەسێ ڕووی تۆ دەبینێ خۆی بە قوربان دەکا
چونکە ئەبرۆی تۆ هیلالی عیدە قوربان دەوێ

لە لاپەڕە ٤٦ی (ئەنجومەن)دا قصیدەکەی (ڕەفیقان من ئەوا ڕۆییم لە لاتان) چ لە لایەن چەژەوە بێتو چ لە لایەن دارشتنەوە، ماڵی حەڵاڵی کوردییە جگە لەوە کە ڕۆیشتنی نالی لە سلێمانی چ لە ترسی تورکان بێتو چ بە نیازی حەج بێت ئەم گلەییو گازاندەیەو پاکانە کردنە هەڵناگرێت.

لە لاپەڕە ٤٧ مصرەعی یەکەمی بەیتی پێنجەمی دەقی قصیدەکەی خوارووی لاپەڕەکە کە نووسراوە: (وەرن بنوارن دوو چاوی پڕ لە خوێنم) هی کەسێك نییە پێی بگوترێ شاعیر وە یا بە ئەدەب دۆست بناسرێت. هەرچەند ناتوانم بڵێم ئەسڵەکەی چی بووە بەڵام ئاشکرایە ئەمە نە ئەسڵەو نە فەسڵ. هەر نەبێ لەبەر خاتری کێش دەبوو نووسرابایە:

وەرن سەیری دوو چاوی پڕ لە خوێنم

لە واتاشدا ڕێبەش نییە. داخەکەم، لیژنە هەمان مصرەعی بە دەقی نالەباریەوە دوبارە کردۆتەوە وەك بەڵگە لەسەر هەندێ کە گۆیا سۆزی مصطفی بەگی کوردی تێدایە. قۆرتی لەنگەر بەزینی کێشی شیعرەکە هەرچی تامو شام هەیە لە شیعرەکەدا کوشتوویەتی ئیتر سۆز لە کوێوە بێت [بنوارە بەرەو کۆتایی لاپەڕە ٤٨].
قصیدەی لاپەڕە (٤٩)ی (ئەنجومەن) پێنج بەیتە. لە شەرحی مامۆستای بیارەیی‌دا هەشت بەیتە.
بەیتی دووەمی ناو (ئەنجومەن)و شەرحی مامۆستا نووسراوە:

لە ڕوتو قوتی وەك من ڕو مەپۆشە
کە وەصلی تۆیە قوتی عاشقی ڕوت

من لە نوسخەی دەستنووسی بڵاونەکرایەوەدا دیتومە لە جیاتی (وەصلی تۆیە) نووسراوە (وەصلی ڕوتە). هەم لە لایەن دارشتنەوەو هەم لە لایەن واتایشەوە (وەصلی ڕوتە) پەسەندترە کە هاوئاهەنگترە لەگەڵ مۆسیقای بەیتەکەو گونجاوتریشە لەگەڵ داواکردنی دانەپۆشینی ڕو چونکە وەصلی (ڕو) بە دیارکەوتنی پەیدا دەبێ بەڵام دەرکەوتنی ڕو ناکێشێتەوە سەر وەصلی یار.. ئەگەر لە مصرەعی یەکەمدا داوای گەیشتن بە یاری کردبایە بە جێی خۆی بو بڵێ (وەصلی تۆیە قوتی عاشق) بەڵام کە داواکەی هەر ئەوەندە بێ کە (ڕو مەپۆشە..) دەبێ بڵێ (وەصلی ڕوت قوتی عاشقە)

بەیتی سێیەمی (ئەنجومەن) کە دەڵێ:

ئەوە لێوی ئەتۆ بوو پڕ لە خەندە
کەوا شەککەز دەرباری گوڵ دەپشکووت

لە شەرحی دیوانی نالی‌دا بووە بە بەیتی پێنجەمو ئەمەش دەقیەتی:

لەبەر خەندەی لەبی لەعلی ئەتۆ بوو
کەوا شەککەر دربارێ گوڵ دەبشکووت

لە تەرجیحی ئەم دەقەدا شەرحەکە دەڵێ: (... چونکە سەرەڕای ڕەسایی و دارشتنەکەشی لێوی یاری بە (لەعل) وەصف کرابو...)

لە لایەن ڕەسایی و زەوقی شیعرەوە چ گومان نییە لەوەدا کە دەقەکەی (ئەنجومەن) گەلێك شیرنترو شاعیرانەترە. ئەو (لەبەر)ەی سەرەتای دەقەکە شەرحی دیوانەکەی داوەتەوە بەرهەڵەنگاندنی مەنتیقی و ئەو (عفویەت)ەی دەقی (ئەنجومەن)ی تێدا نەماوە.

لە لایەکی دیکەشەوە وەك من لە شیعر بگەم کە لێو بە (لەعل) تەشبیه کرا بە عادەت تامی خوێی لێ دەفامرێتەوە نەك شەکر: لە لاپەرە ٤٩٥ی شەرحی مەلای بیارەیی‌دا ئەم بەیتەی نالی:

شەفیری چاڵی شۆری هەر دەڵێی لەعلی نمەك پاشە
حەفیری چاهی وشکی هەر دەڵێی چاهی زەنەخدانە

شەرح دراوەو لەعلی (نمەك پاش)ی بەو لەعلە داناوە (خوێی لێ وەشێنراێ کە کینایەیە لە خۆش و بە تام). لەعل لەوانە نییە بخورێت هەتا بە خوێ تامی خۆش بێت، خۆ کە بە (شەفیری چاڵی شۆر) تەشبیه کراێ هەر بە جارێ لەوە دەشۆرێتەوە وەکو سەڵاتە خوێی بوێت. ئەوەی من بزانم لە ڕێی خوێندنەوەی شیعری شاعیرانەوە کە لێوی یاریان بە (لەعلی نمەکین) تەشبیه کردووە، لەعل بۆ خۆی وەك گەوهەرێکی کان خوێی بە دەوری‌یەوە دەبێت هەر بۆیەیە بە (شەفیری چاڵی شۆر... سوێر) لێك چوێندراوە، شەفیرەکەش خوێی پێوەیە وەك لەعلەکە. نالی کە هاتووە مەدحی شتە ناخۆشەکانی ڕێی حەج دەکات هەر یەکێك لەوان بەشێکی سەربەخۆی دیاری تێسك سووك دەشوبهێنێ وەك لەم نموونانەدا دەدیترێن:

سماقی ئەحمەر	یاقوتی ڕۆح و ئاگری نەفس
حەصاتی ئەبیەض	شوهبی نەجم، ڕەجمی شەیتان
مەگەس‌دار	جەمەنی زار
لالەیی حەمرا	جگەری (پرداغ)ی خورشید
سونبولی تاتا	سەری سەودای پەرێشان
شەفیری چاڵی شۆر	لەعلی نمەك پاش

لەمەوە دەردەکەوێ، لەعلی نمەك پاش، واتە خوێی دەرکردوو، لەعلی ڕاستەقینەیەو بۆ لای لێو ناچێتەوە: لەعلە وەك شەفیری چاڵە، یان شەفیری چاڵە وەك لەعلە خوێیاوین.

نالی دۆستان لەم وەصفەی ڕێی حەج دەتوانن خەبەرێکی نهێنی وەرگرن ڕەنگە بایەخێکی مێژوویی هەبێت. وەك دەبینین وەصفەکە هی بیابانی دەمی هاوینە کە هەسووێ قرچە قرچی هەڵپرووکانی بەر هەتاوی سووتێنەری پێوە دیارە. ئنجا ئەگەر بگەڕێینەوە بۆ ئەو کاتە تەخمین کراوەی کە نالی تێیدا ئاوارە بووە یەکێك لەو چەند ساڵەی ذوالحجە تیایاندا کەوتۆتە هاوین دەبێتە ساڵی ئاوارە بوونی. من وەهای بۆ دەچم کە سەفەرەکەی لە تەمووزدا بووبێت نەك هەر لەبەر زێدە گەرمای جەهەندەمی ناو بەیتەکان بەڵکو لەبەر زێدە دەلالەتی ئەم بەیتەیان:

قەتادو عەرفەج و خیطمی، عەضات و عەوسەج و ئەثلی
چ دامەن گیرو شێرو دڵ نشینی ڕێی غەریبانە

ئەم درەختانە لە ڕەملستانی بیابانی بەر هەتاوی هاوین بە شینی نامێننەوە تا دەگەنە ئاب، با بڵێم ئەو شینە نابن کە نالی وەها بە ڕاشکاوی وەصفی شینەکان خەست بکاتەوە. ئنجا ئەگەر لە تەمووزدا ڕێی حەجی بڕیبێت دەبێ چەند مانگێك زووتر لە سلێمانی دەرچووبێت چونکە، بێگومان، لە ڕێی سووریەو فلستینەوە بەرەو حەج ڕۆیبوە، ئەوسا بۆ نالی مەیسەر نەدەبو لە ئەججەفو کەربەلاوە بیابانی بێ ئاوی گەرمای هاوین ببڕێت، خۆمەعلومیشە بە کەشتی نەچووە دەنا وەصفی بیابانی نەدەکرد.

بە پەراوێز وەها هاتووە کە داستانی ئەسکەندەرو خدری زیندە لە سورەتی (الکهف)ی قورئان و لە تەوراتیشدا هەیە گۆیا ئەسکەندەری ذولقەرنەین بە دوا ئاوی حەیاتدا گەڕاوەو نەیدۆزیوەتەوە. سورەتی (الکهف) باسی ئەصحابولکەهفو مووساو پیاو چاکەکەی کە دەگوترێ خدری زیندەیە دەکات. باسی بەدوادا گەڕانی ئاوی حەیات لەو سورەتەدا نییە. ئەم حیکایەتەی سەر بە ئاوی حەیات لە بەیتەکەی شێخ ڕەزا سەری هەڵداوە کە دەڵێ:

دیوانەیە شەخسێ کە بە غەیری لەبی لەعلت
وەك شاهی سکەندەر طەلەبی ئاوی بەقاکا

کۆتایی غەزەلەکەش بە هەڵەیەکی زەقەوە کە کێشی شیعرەکەی تێك داوە هێڵراوەتەوە:

سەر دانێ لە ڕێی عەشق (ڕەضا) لازمە عاشق
بۆ یاری سەرو مالی هەدەفی تیری قەضاکا

بەیتەکە لە خۆوە چارە دەکرێت کە لە جیاتی (سەرو مالی) بنووسرێت (سەرو ماڵ). وشەی (عیشق)یش دەبێ بچێتە جێی (عەشق)ەوە. لە پەراوێزدا (تاب) بە گەرما لێك دراوەتەوە دەبوو بە (تاو) لێك درێتەوە کە یەك شتە لەگەڵ (تاب)دا، تەنانەت (هەتاو) کورت کراوەی (هۆرتاو)ە. کوردی خوارووی کەرکووك هەر (خۆرەتاو) بەکار دەهێنن.

لە لاپەرە ٥٢ مصرەعی دووەمی یەکەم بەیتی مەدحەکەی شێخ ڕەزا بۆ بابان لەنگە چونکە لە جیاتی (ئالی بەبە) نووسراوە (ئالی بابان). لە پەراوێزدا لیژنە نووسیوەتی، دیوانی شێخ ڕەزا، چاپە بەغدا (ئالی بەبە)ی گوتووە، ئاشکرا بەیتەکە لە (ئەنجومەن)دا لەنگە.

هەر لە پەراوێزی ئەم لاپەرەیەدا باسی کاوەی ئاسنگەرو کوشتنی ئەژدەهاو هێنایە سەر تەختی فرەیدون هاتووە. لیژنە هەر ئەوەندە دەڵێ کە ڕەچەڵەکێکی درۆ بۆ فرەیدون هەڵبەستراوە کە بە لای لیژنەوە

فرەیدون بە ئەسڵ کوردە. ڕاستییەکەی لیژنە دەبوو پتری لەسەر بڕوات. بەش بە حاڵی خۆم چەندێکی توێژینەوەی نوێم لە بارەی مێژووی ئێرانەوە خوێندبێتەوە شتێکم نەدیت لەگەڵ داستانی (ضحاك، ئەژدەهاك) ڕێك بکەوێ، تەنها ئەوە نەبێ کە گۆیا (ئەژدیاك)ی دوایین شای مادەکان کوڕی وەزیرێکی خۆی بە نهێنی سەربڕیو گۆشتەکەی دەرخواردی باوکی دا، ئەمەیش لە تۆڵەی بێ ئەمری وەزیرەکە بوو کە لە دەمی بە وەلەد بوونی (کۆڕش) لە کچی (ئەژدیاك) ئەستێرە ناسان تەئویلی خەونێکی ئەژدیاکیان بەوە کرد کە ئەم نەوەیەی دنیا دەگرێت ئەویش لە خۆی ترساو مەلوتکەی کۆڕشی بەو وەزیرە سپارد کە لە بیاباندا بیکوژێت، وەزیریش نەیکوشتو بە شوانانی سپارد... تا گەورە دەبێتو ئەژدیاك منداڵی نێرینەی نایێو خەفەت لەوەدا دەخوات ئیتر وەزیرەکە پێی دەڵێ کچەزاکەی بەر حەیاتەو بۆتە گەنجێکی لێهاتوو... کۆڕیش کچەزای ئەژدیاکو کوڕی پاشای پارس بوو کە ئەوسا پارس سەر بە حاکمایەتی ئەژدیاکی ماد بوو... ناوی فرەیدونیش گۆڕاوی (ئرە ئیتە ئوونە)یە کە دەکاتەوە (ماری سێ سەر کوژ)و ئارمایی مارەکانی سەر شانی زوحاکی تێرا دیارە. مامۆستا جەمیل ڕۆژبەیانی کە ئەندامی لیژنەیە هەموو مێژووی ئێرانی بە ئەفسانەو توێژینەوەی نوێیەوە وا لە گیرفانەکانی دایە ئیتر بۆچی بەخیلیمان لەگەڵدا دەکات؟

مصرەعی دووەمی دوواین بەیتی قصیدەکەی شێخ ڕەزا لەو لاپەڕەیەدا کە نووسراوە:

شابای فرەیدون فەڕو جەمشیدی حەشامتان

دەبوو بنووسرێ:

شابایی فرەیدون فەڕو جەمشید حەشامتان

(فرەیدون فەڕ)و (جەمشید حەشەم) تەرکیبی وەصفین، ئەو (ی)ە ئیزافە بە دوا (جەمشید)ەوە وەك لووی زەق بێ جێیە.

لە لاپەڕە ٥٣، لە مصرەعی دووەمی بەیتی یەکەمدا وشەی (کاکەیی‌کان) کە ئیمکان نییە فەیضی بەگ وەهای نوسیبێت، دەبێ بچێتەوە سەر ڕێژەی ڕەسەنی کوردی کە بە ئەسڵ (کاکەییەکان) بەڵام کورت دەکرێتەوە بۆ (کاکەییەکان). ناشێ (کاکەیی) بێتە (کاکەیێ)، ئەم گۆکردنە هی ناوچەی سلێمانییەو پشت لە دەستووورە وەك کە (مەند) دەکرێتە (مەنگ) وە یا ڕۆیشت، ڕۆشت ـ دەروەست، دەڕۆست ـ لە شەرحەکەی مامۆستا بیارەییدا لە جیاتی (گوێ درێژ) نووسراوە (گوێ ڕێژ). دیتوومە قەرەداغ بۆتە قەراغ... ئەم جۆرە بەکارهێنانە لە نووسیندا جایەز نییە هەرچەند زۆربەی نووسەران خەڵقی سلێمانیش بن‌و غەیری ئەوانیش لە ڕێی جورئەت نەکردنەوە پێڕەوییان لێ بکەن.

لە نموونەی بەڵگەدا دەڵێم وشەی (سۆمالی) لە ڕستەدا دەبێتە (ئەم پیاوە سومالییە ـ نەك سۆمالێیە) کەواتە بە خستنە سەری ئەمرازی (ەکان)ی ناساندنی کۆ دەبێ بڵێین (سۆمالییەکان) نەك (سۆمالێکان) چونکە ئەمرازەکە (ەکان)ە نەك (ێکان). هێندە هەیە بە پێی دەستووری کورت کردنەوە دەشێ بنووسرێتو بگوترێت (سۆمالیەکان) لەوەشدا یەك (ی)ت قرتاندووە نەك ئەمرازەکەت شێواندووە. لە جیاتی (ئەمینداریێتی) دەبێ بنووسرێ (ئەمینداریەتی). تۆ دەڵێی (فلانە کەس برسییە ـ نەك برسیێیە) هەر بەو پێیە دەبێ بڵێی (فلان برسییەتی ـ نەك برسیێتی) هەروەها لە جیاتی (برسێتی) بۆ (جوع) دەبێ (برسییەتی) بەکار بێت ئیتر حەز دەکەی بە هەڵە دوو (ی)ەکان لێك جوداکەوەو بنووسە (برسییەتی). (جودابکەوە) ڕاستە نەك (جودا بکەرەوە) چونکە ڕێژەی فەرمان لەم کارە (بکە)یە نەك (بکەرە) هەروەك (بدەوە) نەك (بدەرەوە) ئیمە دەزانین (لەدان، دانەوە)دا دەنگی (ر) پەیدا نییە وەك بە ئەسڵ لە (کردن) پەیدایە. دەشێ بە ڕێگەیەك لە ڕێگەکانی قیاسی زمانیدا لە وشەی (خواردنەوە)دا بۆ فەرمان بڵێین (بخۆرەوە) هەر چەند نالێین (دەخۆرمەوە) بەڵام کە ویستت بە یەکێك بڵێی بۆ جاری دووەم دەرمانەکە بخوات دەبێ بڵێی (دیسان دەرمانەکەت بخۆوە). لەو جۆرە لێکدانەوەیەدا زمانزانو نووسەر دەبێ زاڵ بێت بەسەر عادەت گرتنی نارەوای ناوچەیی چونکە زمان هی هەموو میللەتەو دەبێ دەستووراتی ڕەسەنو پەسەندی تێدا بەکار بێت. زاری پارس بۆتە قاڵبی ئەدەبو ڕەسمی زمانی فرەنسەیی بەڵام نەهاتوون کە (ر) دەردەبڕن ئەو (ر)ە بە (غ) بنووسن چونکە خەڵقێکی زۆری فرەنسە هەر بە (ر) لە کاری دەهێنن.

لە جۆری ئەم بەکارهێنانەی نادروستی (برسێتی، کاکەیی‌کان...) ئەوەیە کە وشەی وەك (سوێر، خوێن، دوێنێ..) دوو دەنگی سەربەخۆو جودای (وێ) تیاندا دەکەن بە دیفتۆنگ کە بریتییە لە تێکەڵ بوونی هەر دوو دەنگ. من لە نووسینی حەفتاکانمدا بە ئیسپاتم گەیاندووە کە (سوێر)و هەرچی وەك ئەو هەیە دیفتۆنگی تێدا نییە شایەدیش شیعری نالییە:

هەر جۆگەوو جێگایە کەوا سوورو سوێر بێ

جێی جۆشەشی گریانی منە خوێنی نە ڕژاوە

جا ئەگەر (سوێر)ت کرد بە دیفتۆنگ بەیتەکە لەنگە دەبێتو لە شیعر دەشورێت. ئەمەش بەیتێکی دیکەی نالی بنوارە لاپەڕە ٣٦٨ی شەرحی نالی]:

بێزارە لە تۆ ئیستە هەماغوشی عەدوتە

دونیا کە دوێنێ حەرەمی موحتەرەمت بو

وشەی (دوێنێ) بە دیفتۆنگ شیعرەکەی پێ دەمرێت.

لە غەزەلەکەی کوردی، لاپەڕە (٥٤)ی ئەنجومەن، دوو جاران (عەشق) هاتووە دەبێ (عیشق) بێت ئیتر لە هەر شوێنێکی دیکەش بێت پێویستە ڕاست بکرێتەوە.

لە بەیتی شەشەمی غەزەلەکە (عەرەصە) نووسراوە دەبێ (عەرەصە) بنووسرێتو بخوێندرێتەوە دەنا بەیتەکە لەنگە دەبێ. لەم تەرزە شوێنەدا شاعیر ڕێی بە خۆی داوە هەندێ وشە بەو جۆرە بخوێنێتەوە کە کێشی شیعر دەکات وەك کە نالی دەڵێ:

بنازم بەم تەجەللایە چ خورشیدو بلوورێکە

وشەی (تەجەللا) لە (تەجەللی ـ تجلّي)یەوە گۆڕاوە وەك کە کورد بە شاعیرو نا شاعیریەوە دەڵێن (تەمەننا، تەوەللا، تەحەددا...) نالی (تەمەننای مردنی پێراره)ی گوتووە.

لە پەراوێزی هەمان لاپەڕە لیژنە بەیتێکی لەنگو لۆری لە دیوانی کوردی [چاپی بەغدا ١٩٣١] وە هێناوە کە لە دەقەکەی ئەنجومەنندا نیە، ئەمەش شکڵنووسی بەیتەکەیە:

وەکو طەیرێکم کە گوم بووبێ لە لانەی

هێلانە وازو هەردا‌و هەردم ئەمڕۆ

مصرەعی یەکەمی بەم دەقە کەڵکی پێوە نیە، ڕەنگە ئەمەی لێرەدا دەی‌نووسم ڕاست بێ:

وەکو طەیرێکی گوم بووبێ لە لانە

دەمێنێتەوە مصرەعی دووەم بە خۆیو وشەی (هێلانە)یەوە کە کێشی تەنەڵ کردووەو لە بار ئەبیاتی مندا لە کوردی ناوەشێتەوە. مصرەعی دووەم دەبێتە (خەبەر)ی مصرەعی یەکەم لە بەیتی یەکەم. بەیتی شەشەمی غەزەلی لاپەڕە ٥٥ وشەی (کۆی) تێدا دەبێ بکرێتە (کۆیی) دەنا کێشی لەنگ دەبێتو لە ڕەونەقی ئەو شیعرە نازکو پڕ سۆزە کەم دەکاتەوە.

لە لاپەڕە ٥٦ (سەرگەشتەو) دەکرێتە (سەرگەشتەوو). بەر لەو، وشەی (بوون)یش دەبێ بێتە برگەیەو بنووسرێ (بو وون) ئەگەر شاعیر گوتبای (بوونەتە) لە جیاتی (وا بو وون):

کوللی عالەم بوونەتە سەرگەشتەوو حەیرانی عیشق

مصرعەکە بێ عەیب دەبوو. لە بەیتی سێیەمدا (غەواصان) دەکرێتە (غەوواصان).

مصرەعی یەکەمی بەیتی دووەمی لاپەڕە ٥٧ کە نووسراوە:

شەمسو مەولاناو مەنصور کەی بە سیر مەحرەم دەبوون

دەبوو بنووسرێ:

شەمسو مەولاناو مەنصوور کەی بە سیر مەحرەم دەبوون

(ڕیزە)ش لە مصرەعی دووەمدا (ڕیزە)یە چونکە وشەکە فارسیە.

لە پەراوێزی لاپەڕە ٥٨ باسی مەنصووری حەللاج هاتووە، لەناو توێژی سەرگورشتەی ژیانی گوتەیەکی مەشووری لێ دەگێڕێتەوە (أنا الحق) کە بوو بە هۆی هەڵواسینی. لێرەدا جێی خۆیەتی بڵێم (فریدالدینی عەططار) ئەم دوو بەیتەی لە پاکانەی حەللاج بە من گەیشتووە کە ئەمە دەقە فارسیەکەیتی بە ڕێنووسی کوردی:

دەرئا دەروادی یی ئەیمەن کی ئانجا

درەختی گویەدەت نبینی نە ئەڵلا

ڕەوا باشەد ئەنەڵلا ئەز درەختی

چرا نەبوەد ڕەوا ئەز نیك بەختی

واتە: تۆ بگە وادی ئەیمەن کە لەوێدا درەختێك پێت دەڵێ (أنا الله = أنا الحق) کە (أنا الله) لە درەختێك ڕەوا بێت بۆچی ڕەوانە بێت لە بەختەوەرێك. وشەی (دەرئا) بە (دەرا) دەخوێندرێتەوە.

لە پەراوێزی لاپەڕە ٥٨ وشەی (غوطەوەر) بە قووت خواردو لە ئاوما واتای لێ دراوەتەوە. ئنجا ئەگەر قووت خواردو بە واتای زاد خواردو بێت؟، شتێکە من نەمبیستووە. وەك بزانم بە واتای مەلەکەر دێت لە مصرەعی یەکەمی غەزەلی لاپەڕە ٥٩ وشەی (شاهی) لەنگی کردووە دەبێ (شەهی) بێت.

لە پەراوێزدا مصرەعی یەکەمی بەیتی دووەم (تەماشای) دەکرێتە (تەماشایی) لەبەر خاتری کێش لە مصرەعی دووەمیشدا (رم) دەبێ (رمّ) بێت. ئەختێك خوارتر (سەوادایی عەشق) دەکرێتە (سەودایی عیشق).

مصرەعی دووەمی بەیتی پێنجەم کە دەڵێ:

سەربەستە بێ بە ویصالت سکەندەری

دوو حەرەکەی کەمە بۆتە ١٢ برگەیی لە جیاتی ١٤ ناشزانین چۆن چارەسەر دەکرێتو لیژنەش بە لایدا نەچوە. بەیتەکە هەمووی تەماوییەو خۆی بە مەعنایێکی ئاشکراوە بەند ناکات. پێشتریش مصرەعی ئەو بەیتەی (ڕم ـ ڕەم)ی تێدایە وەها تەماوی بووە ئنجا ئەگەر لە جیاتی (نیکۆڕەم) بڵێین (نیکوڕەنگ)و بەیتەکە ئەم دەقەی بدرێتێ:

نەزدیکە بێ بە من لە تەماشایی ئایینە

ئەز بە سکی دیدە مەستو نیکۆ ڕەنگو دلبەری

واتاکەی چی بە دیستەوە دەدات؟ ئەگەر (ڕەم) مایەوە واتای چی‌یە؟ ئایا مەبەستی ئەوەیە بڵێ: وەختە ئاوێنە وەك منی لێ بێ بە تەماشا کردنی تۆ [واتە هەستی بجووڵێ] چونکە یەکجار دیدە مەستو جوان ڕەنگو دلبەری؟ لەم مەعنایەدا فەرق پەیدا نابێ ئەگەر یار تەماشای ئاوێنەی کردبێ یان ئاوێنە تەماشاکەر بێت. (نەزدیکە بێ) لە جیاتی (نیزیکە بیی)یە.

وشەی (لەشکەری) لە کۆتایی غەزەلەکەدا بۆتە (لەشکری):

تۆ شاهی حوسنی بو وەسالەی بێ چارە لەشکەری

کورد دەڵێ لەشکر، فارس دەڵێ لەشکەر کە هاوموسیقاو هاورەوییەی قافیەکانی سەر لەبەری غەزەلەکەیە. دەبینین گوتی (شاهی حوسنی) نەك (شای حوسنی)... پێشتر گوتی (نەزدیکە) نەك (نیزیکە) خۆکێشی شیعریشی پێ تێك نەدەچوو:

لە لاپەڕە ٦٠ وشەی (طوڕە)ی کۆتایی میصرەعی یەکەمی غەزەلەکە دەبێ (طوڕڕە) بێت.

مصرەعی کۆتایی غەزەلەکە کە دەڵێ (هەرچ خەیاڵی من هەیە دەیڵێمو وە بەرتەری) لە شیعر شۆڕاوە بۆتە قسەی بازاری، دەبێ بنووسرێت:

هەرچی خەیاڵی من هەیە دەیڵێم وەبەر تەری

یاخود:
هەرچی خەیاڵی من هەیە دەیڵێم و بەرتەری

لە پەراوێزی لاپەڕە ٦١دا (جیهان ئارا) بە (جیهان ڕازێنەرەوە) لێك دراوەتەوە: ئەم ڕێژەیەی وەك (ڕازێنەرەوە) پێشتر قسەی لێ کرا کە گوتمان لە ناوی کارای داڕێژراو و لێکدراو نابێ سەر لە بەری کەرتی فاعل لە فیعلەکەوە بۆ ئەو تەرزە ووشانە بەشدار بین، لە نموونەدا دەڵێم کە (گوشەر) بە واتای (عصارە) بوو ناشێ بڵێین (بان گوشەر) دەبێ (بان گوش) بەکار بهێنین. دەڵێین (نان خۆر، پیاو کوژ...) نەك (نان خۆرەر، پیاو کوژەر). لە کاری ڕازاندنەوەشدا دەڵێین (ڕازێنەر ، ڕازێنەرەوە) مادەم بە سادەیی لە کار بێت بەڵام ئەویش لە شکڵی فاعلی داڕێژراو و لێکدراودا دەبێتە (جیهان ڕازێن، جیهان ڕازێنەوە). من گوێ بیستی هەردوو ڕێژەی وەك (ڕازێن ، ڕازێنەوە) بووم بەڵام بە زۆری شکڵە کورتەکەی بەکار هاتووە. لە نموونەدا، کابرایەك قەرز نەداتەوە پێی گوتراوە (قەرزنەدەر). دەڵێن (ڕەحمەت لە ئاو خۆر) هەر چەند ڕێژەکە لەگەڵ (نان خۆر)یش تێکەڵ دەبێت. پەتێکی ولاغی پێ ببەسترێتەوە (پەتی ولاغ بەست)ی لێ خۆش دێت نەك (ولاغ بەستەوە). بە هەمە حاڵ هەر دوو ڕێژە دەستوورین هەر چەند کورتترەکە هاراو تریش و ئیسك سووکتریشە. ئەمما بیرای بیرای (جیهان ڕازێنەرەوە)و هی وەك ئەو لە کار نایەن مەگەر لە حاڵەتی زێدە دەگمەن نەبێ وەك ئەم حاڵەتەی هەر ئێستا ڕوون دەکەمەوە. دەزانین (ڕەز بڕینەوەو مەڕ بڕینەوە) لە کەسب کاری ڕەزداری و مەڕداری‌دا ساڵی جارێك لە کژی خۆی‌دا دەردێت.

کەسێکی ڕەز دەبڕێتەوە پێی دەڵێن (ڕەز بڕ) هەرچی مەڕ دەبڕێتەوە (مەڕ بڕەوە)ی بۆ بەکار دێت. ئەم مامڵەت جودایی‌یە لەوەوە هاتووە کە لە (ڕەز بڕین‌دا) لکی مێوەکان لە مێوەکان دەبڕێنەوەو بەشێکی زیندەڵی بەرهەم هێنی دار مێوەکەن. هەرچی خوری‌یە ئەو بەشە زیندەڵەو بەرهەم هێنەرێیە وەك گۆشت و ئێسك و دەست و قاچ. لکە مێوەکەی دەبڕدرێت و ئەوەی نابڕدرێت وەکو یەکن لە لایەن تەکوینی دارەکەوە هەر ئەوەندە فەرق هەیە یەکیان بە قوربانی ئەوی دیکە دەکرێت. لەو تەرزە حاڵانەدا ئاخێوەری کورد بە سەلیقە ڕەفتاری زیرەکانەی کردووە ئەمما پێویستە شارەزای زمان بە دووا ئەو تەرزە ووشانەدا بگەڕێت و جودایان بکاتەوە ئیتر لە ژێر هەر بەند و باێکی زمان بێت. وەها دەبێ لەبەر تەنگانەی بێ دەرفەتی لە ئازادی‌ی تەعبیر یەك ڕێژەی فعل بۆ دوو واتای لێك جودا بەکار هاتووە لە نموونەدا دەڵێین: ئازو دارا مارەبڕی یەکدین - دەشگوترێ مارەبڕاوی یەکدین. دەشڵێین: مەلای مارەبڕ تەشریفی هێنا. ئنجا لێرەدا بەکار هێنانێکی زمانی ڕێزمانی هەیە هەتا بڵێی وردو قووڵە: دەڵێین، ئازو دارا مارەبڕاوی یەکترن و مارەبڕی مەلا حەسەنن... ناگوترێ مارەبڕاوی مەلا حەسەنن... بم بەخشن لەم درێژە پێدانە هەرچەند باسەکە زۆری بە بەرەوە ماوە تەنها ئەوەندە دەخەمە سەر قسەکانم کە بڵێم ئێمە دووای ئەوەی وشەی (بزوێن)مان هەڵبژاردو پەسەندیشمان کرد بۆچی پەرە بە دەستوورەکە نەدەین لە هەموو ئەو کارانەی وەك ئەمیان کە بە هۆی (اندن)ەوە بونەتە تێپەڕ؟ بۆچی نەڵێین: لکێن، هەژێن، سووڕێن، سوتێن، پسێن، ڕفێن...؟ چی‌یان لە بزوێن کەمە ئەوە نەبێ لەو کورتترن کە دەزانین بزوێن لە بزوندانەوە هاتووە کە وەك بڕژاندن بڕگەیەکی لەو چەند فیعلە زیادترە. بزاوتن بزێوی لێ‌کەوتوتەوە وێڕای یەك ڕێژەی دەگمەنی دیکەش کە بریتی‌یە لە (بزۆز) کە چەند تاکێکی وەك خۆی شك دەبەم: (کولۆڵ، فسۆس، شڕۆر، [نەك شڕۆڵ]) هەرچی ڕێژەی (شڕۆڵ)ە بریتی‌یە لە (شڕ + ۆڵ). بگەڕێتەوە بۆ لاپەڕە ٢٢٠ - ٢٢٢ی (زاراوە سازی پێوانە)، دەبینی لە (شل) وشەی (شلۆڵ)و لە (کەرت) وشەی (کەرتۆڵ)م پێشنیاز کردووە: (شلۆڵ) بۆ کەسێك کە هەمیشە خاوو خلیسك بێت: (کەرتۆڵ) بۆ شتێك بێت کەرت کەرت و بڕ بڕ بێ بەڵام بە یەکدییەوە نووساوبن وەك (بڕبڕەی پشت، هەندێ زنجیری‌سەعات، هەندێ جۆرە بازن و گەردانە ...) زنجیری دەبیابە کەرتۆڵە...

لە لاپەڕە ٦٣ی ئەنجومەن چەند ڕێبێی هەیە: مصرەعی دووەمی بەیتی دووەمی غەزەلەکەی سالم دەبێ وشەی (نیشتەر) بە سێ بڕگەیی بخوێندرێتەوە (نِشْ تەر) بە قورس کردنی دەنگی (ش) تێیدا دەنا لەنگە دەبێ. مصرەعی دووەمی بەیتی سێیەم (تەرازوویی) نەك (تەرازووی) دەخوێندرێتەوە هەر لەبەر کێش. لە مصرەعی یەکەمیش (بۆسەوو) نەك (بۆسە) دەست دەدات. لە پەراوێزدا مصرەعی یەکەمی بەیتی سێیەم کە دەڵێ:

وەصڵی ئەکسیرە وەلێ زەحمەتە

دەبێ (ئیکسیر) بنووسرێت. مصرەعەکە یەك بڕگەشی کەمە، لە جیاتی ١١ بڕگە ١٠ بڕگەی هەیە، ئاشکرایە لە کۆتایی‌دا وشەیەکی بڕگەیی پەڕیوە وە یاخود وشەیەکی درێژتر لە (زەحمەتە) هەبووە لە نووسینەوەدا گۆڕاوە.

لە پەراوێزی لاپەڕە ٦٤ لیژنە بۆ واتای غەزەلەکە نالی (لە دوگمەی سینە..) حەواڵەمان دەکاتەوە بۆ شەرحەکەی مامۆستای بیارەیی. دەبێ بڵێم بە ڕێکەوت یا هەر چۆنێك بێ من یەکەم کەس بووم کە لە تەلەفزیۆنی کوردی لە ساڵێکی حەفتاکاندا واتای ئەم غەزەلەم لێك داوە بە جۆرێك دەرم خست وشەی (دوێنێ) لە دەستەواژەی (دوێنێ نوێژی شێوان)دا بۆ پڕکردنەوەی مصرەعی شیعر نەهاتووە: ئەم (دوێنێ)یە هەر دوو واتای (هەڵات) بە ڤیرار کردن و دەرکەوتنیش بە دەستەوە دەدات.

لە دوگمەی سینە دوێنێ نوێژی شێوان
بەیان دا سفیدەی باغی سێوان
لە خەوقی طەلعەتت ڕۆژ هەر وەکو شێت
بە ڕوو زەردی هەڵات و کەوتە کێوان

لە لایەن واتای ڤیرار کردنەوە: دوێنێ نوێژی شێوان لە دوگمەی

سینەتەوە، سفیدەی باغی سێوان بەیان دا. لە ترسی ئەو طەلعەتە ڕۆژ بە ڕوو زەردی هەڕای کردو کەوتە کێوان بەرەو ئاوا بوون.

بۆ واتای دەرکەوتن: دوێنێ نوێژی شێوان ڕۆژ لە دوگمەی سینەتەوە دیتی سفیدەی باغی سێوان بەیان دا، ئەمڕۆ سبەینە کە دەرکەوت زەردایی ترسی دوێنێی پێوە دیار بوو کە وەکو شێت کەوتە کێوان.

لەطافەتێکی شرایەوەش لەوەدایە کە باغی سێوان (بەیان) بدا واتاکەی ئەوەش هەڵدەگرێ وشەی (بەیان) بریتی بێ لە کۆی وشەی (بەی - بەهێ). بەو پێیە مەمکەکانی یار بە سێوو بە بەهێش تەشبیهـ کراوون.

دوای ئەم واتا لێدانەوەیە چەند ڕۆژێکی پێ چوو نامەیەك لە مامۆستا مصطفی صالح کریمەوە هات [وەك لە بیرمە] خۆشامەدی لەو واتا لێدانەوەیە دەکرد.

لە لاپەڕە ٦٥ بەیتی پێنجەمی مەدحەکەی (تاقمی مومتازی شاهـ) بۆ مصرەعی دووەم دەقێکم دیتووە لە کۆنەوە لە جیاتی (ئەلطاف) وشەی (ئەنوار)ی نوسیوە:

صەحرا بە تەجەللی دەکەنە وادیی ئەیمەن
قامەت شەجەرو مەظهەری ئەنواری ئیلاهن

لە دیوانی نالی چاپی عەلی موقبیل و گیوی موکریانیش (ئەنوار) هاتووە.

جوانزو لە باری وشەی (ئەنوار) کە هەم بە واتای جەمعی (نور - ڕووناکی)و جەمعی (نَور - نەور - غونچە) لێ دەدرێتەوە، لەوەوە دێت: ئەگەر (نور) بە واتای ڕووناکی وەرگرین دەزانین (وادی ئەیمەن) لە طور ڕووناکیی لێ بوو لە درەختێکەوە هەڵدەستایەوە. کەواتە ئەو تاقمە مومتازە کە تەجەللی بکەنو خۆیان دەرخەن سەحرای بێ دارو سەوزایی دەکەنە ئەو وادی‌یە ئەیمەنە نوورانی‌یە. کە (نور) بە واتای (غونچە) وەرگرین ئەوسا تاقمە مومتازەکە کە قامەت شەجەرن هەم حەقیانە دنیا بە تەجەللی بکەنە وادیی ئەیمەن خاوەن درەختو هەم دەشبنە دیارگەی (غونچە)ی خودایی کە بەو قامەت شەجەرانەوەیەو بە درەختەکەی وادی ئەیمەنیشەوە هەیە. وشەی (تەجەللی) ئیشارەتە بۆ ئایەتی (فلما تجلیٰ للجبل..) کە لە وادی ئەیمەن بوو.

لەو لاپەڕەیەدا بەیتی حەفتەمی مەدحەکە بە پێی دەقی (ئەنجومەن) بە وشەی (لایق بە بەدەن) دەست پێ دەکات. لە پەراوێزی ژمارە ٤٤دا ئیشارەت هەیە کە دەقی شەرحەکەی مەلای بیارەیی بە (لالەن بە بەدەن) دەست پێ دەکات. بێگومان دەقی شەرحەکە پەسەندترە:

لالەن بە بەدەن ئەطلەسی ئەخضەر کە لەبەرکەن
نەورستە گوڵن، بەستە لەگەڵ دەستە گیاهن

نەورەستە گوڵ ئەو لالە بەدەنانە دەگرێتەوە. ئەگەر (لایق بە بەدەن) بێت دەبێ ئیمە لە خۆمانەوە یارمەتی شیعرەکە بدەین و بڵێین مادەم بە نەورەستە گوڵ تەشبیهـ کران لە خۆوە بە بێ درکاندن بەدەنیان دەبێتە گوڵ، (لایق)یش جێی خۆی دەکاتەوە بەوەدا کە ئەطلەسی سەوز بە بالایانەوە وەك ئەو گیایە سەوزەیە لەگەڵ دەستە گوڵ بەستراون.

لە (ئەنجومەن)دا مەدحەکە (٨) بەیتە، لە شەرحی مامۆستادا (١١)یە: لەمیاندا نازناوی (نالی) دوو جاران هاتووە، لە ئەنجومەندا بەیتی تێدا زیە بە نازناوەوە. لە پەراوێزی لاپەڕە (٣٤٥)ی شەرحەکەدا ئەم دیاردەیە نامەئلوفەو (ئالۆزییەك لە داوێنی ئەم پارچە شیعرەوە هەیە ئێمە سەرمان لێ دەر نەکرد - بە تەعبیری شەرحەکە خۆی) بە ئینصافەوە دانی پێدا هێنراوە لێرەدا پێویستە بڵێم دووایین بەیتی ناو شەرحەکە کە بۆ جاری دووەم نازناوی شاعیر دەهێنێتەوە هی ئەوە زیە بە نەظمی نالی وە یا هەر شاعیرێکی لێ وەشاوەی دیکە دایبندرێ:

ونالی‌ە! بە خودا حەیفە دەرەنجێنی دڵی خۆت
ئەم طاقمە مەخصوصە هەموو صاحیبی جاهن

دڵ ڕەنجاندن چی؟ هەر چونکە طاقمەکە صاحیبی جاهن دەبێ دڵی شاعیر لە جیاتی گەشە بکات ڕەنجێ؟ من وای بۆ دەچم، کابرایەکی نیمچە شاعیر هاتووە ووشەکانی قافیەی دە بەیتی قەصیدەکەی ڕیز کردووە کە بریتین لە: شاهـ، سوپاهـ، ماهـ، کولاهـ، نیگاهـ، ئیلاهـ، سیاهـ، گیاه، گوناهـ، ڕاهـ، ئاهـ و سەر جوملەیان یازدەیە بە هۆی ئەوەوە کە دوو وشەی قافیەی بەیتی یەکەم ژمارەکە لە دەوە بە یازدە دەگەیەنێ، ئیتر بە دڵی داهاتووە وشەی (جاهـ) لەو بەیتەدا مەغدوورەو لە بیر کراوە، بە خێری خۆی ڕوو لە نالی دەکاتو بە جۆرێك کە بۆی لوواوە بەیتی یازدەمین قەتار دەکاتو وشەی (جاهـ) بە پاشەڵیەوە: ئێمە هەر بۆیە لە نالی دەسەلمێنین کە سەرەتای بەیتی نۆیەم (بۆ سەیری) بێتو سەرەتای بەیتی دەیەم (بۆ زوڵف) بێت چونکە هاتووە شاعیرانە لە پێشدان تەنها (صوفی) هێناون لە طەلەبدابن سەیری سەرو قەدان بکەن، ئەمجار بۆ (زوڵفو ڕوخو ئەبرووی وەك زوڵفی سیاتان) پەراوێزی مەفتوونانی لێك کێشاوەتەوە تا (عالەم وەکو نالی هەمو...) بکەونە جەفزی بەیتەکەوە نەك هەر صوفی... لەمە زیاتر داوا لە شاعیر ناکرێت:

بە داخەوە لیژنە لە پەراوێزی لاپەڕە ٦٦ کە لە ئاست مصرەعی یەکەمی ناو پەراوێزەکە ئەمەیە:

تەنهایی سەمەن بەرگی بەنەوشە کە لەبەر کەن

دەڵێ: (تەنهای] ڕاسترە گۆیا (تەنها) کۆی (تەن)ە، بەو پێیە دەبێ بە لای لیژنەوە (تەنهایی) بە (تەنیایی) لێك درابێتەوە لەوەشدا لیژنە بە سەهوو چووە چونکە لە (تەنهایی سەمەن) هەمان کۆی (تەنها) مەبەستە بەڵام لەبەر کێشی شیعر دەبێ ئەو (ی)ە کەسرەی بدرێتێ، لەوەشدا نالی پێڕەوی یەك لە جەوازاتی هەڵبەستی کوردی کردووە: چ ئیرکردنی (ی) ئیزافەو وەصف بێتو چ ئیرکردنی (و) عطف بێت بۆ کێشی شیعر بە مامڵەتی ڕەوا حیساب دەکرێت وەك کە لە کۆتایی مەدحەکەی ناو شەرحی مامۆستادا نووسراوە:

بۆ زوڵفو روخو ئەبرووی چون زوڵفی سیاتان
عالەم وەکو نالی هەمو یا نالەوو ئاهن

جاریکیان (ئەبروی) بە (ئەبرو وی) هات جاریکیشیان (نالەو ئاهـ) بە (نالەوو ئاهـ) هات ئەگەر (ئەبرووی) بە دوو برگەیی بخویندریتەوە بەیتەکە لەنگ دەبیت. هەروەهاش (نالەو) لە جیاتی (نالەوو) بەیتەکە لەنگ دەکات. نالی خوی لە بەیتیکی غەزەلیکیدا دەلی:

بـەلا گـەردانی بـالآت بـم ئـەگـەر چـووم
قـیـدای هـیـنـدوویـی خـالـت بـم ئـەگـەر مـام

دەبینی (ی)ی (هیندوویی) تێر کردووە لەبەر کێشی شیعر، نەیگوت (هیندووی). هەڵبەت (تەنهایی)ش هەر لەو بووارەوە هاتووەو جێی ئیشکال نیە. سەیریکی لاپەڕە (٢٥٩)ی شەرحی دیوانی نالی بکە دەبینی لە مصرەعی دووەمی بەیتی دووەمدا نووسراوە:

بـا بـای دەداتـو مـاسـیـیـی پـێـدا دێ وەك مـەکـووك

تا لەم دەقەدا سێ (ی) کەوتوونەتە دوای یەکتر و دەخوێندرێنەوە (ماسی ی پێدا دێ) ئەویش لەبەر کێشی شیعر کە من ئەم دەقە بە ڕاست نازانم، ڕاستیی بەیتەکە ئەمەیە:

بـا بـای دەداتـو مـاسـی پـێـیـادێ وەکـوو مـەکـووك

حەز دەکەی لەبەر دەستووری ڕێنووسی تازە بنووسە (ماسیی) کە لە گۆ کردندا ئەو (ی)ەی دووەم دەرناکەوێ. نالی لە زۆر شوێندا (تیاو پیا)ی لە جێی (تێداو پێدا) بەکار هێناوە لە لاپەڕە ٦٧دا دێڕە شیعری پێنجەم کە سەرەتای (بۆنە شاطی)یە من لە دەسخەتی مرحوم (نهانی) کە نازناوی شێخ محی‌الدین شێخ عبدالكریمی بەرزنجی کۆیەیەو خاڵی مامە دیتوومە نووسیبووی (گەشتگاهی) لە جیاتی (بۆنە شاطی) ناو تەنجومەنیو (بۆنەنشینگەی) ناو شەرحی مامۆستا بیارەیی. هەر چەند بریاردان بە جۆرێکی متمانە بەخش لەسەر هەڵاواردنی یەکێك لەو سێیانە کارێکی نەکردە نیە بەڵام بێگومان لە لایەن چەژی شیعرەوە چی (نهانی) نووسیبووی لە بارتر و سازگارتر و شاعیرانەترە. نهانی ئەگەر بۆی لووابایە خەریکی شاعیرییەت بێ لە جیاتی تشێخ نا بڵێی جێی تومێدی (ابداع)ی لێ دەکرا، زۆریش نالی دۆست بوو، لە نموونەدا ئەم مەقطەعەی تەخمیسی ئەو بەسەر شیعری نالی‌یەوە دەهێنمەوە:

بـێـزار مـەبـە لـێـم مـن سـوپـەری تـیـری عـەدووتـم
بـۆ شـەمـعـی جـەمـالـت وەکـو پـەروانـە لـە دووتـم
بـۆ ئـاگـری سـەر گـۆنـە بـە صـەد گـۆنـە دەسـووتـم
هـەر چـەنـدە کـە ڕووتـم بـە خـودا مـائـیـلی ڕووتـم
بێ بـەرگـیـیـە عـیـللـەت کـە هـەتـیـو مـەیـلی هـەتـاوە

جوانی تەخمیسەکە دەچێتە ڕیزی تەخمیسەکەی شێخ ڕەزا بەسەر غەزەلی کوردی:

دڵی بـردم بـە نـازو عیـشـوە دیـسـان شـوخی عـەیـیـاری
فریبی دام بە چاوی مەستی خۆی مەخموویی سـەحـحاری
لـە هیجرانی تـەقم کرد ئـەی ڕەفیقان کـوامـەدەد کـاری
ئـەمـان مـردم عـەلاجێ سـالـە ڕێی پێغـەمـبـەرا چـاری

ویصال یا قەتل یا تەسکین لە هەرسێ بۆم بکەن کاری

قصیدەکەی شێخ ڕەزا (ڕووم کردە بەزمی خاصی. .) کە دەقەکەی لە لاپەڕە ٧٠ی ئەنجومەنی هاتووەو دوو بەیتیشی لە (دیوانەکەی شێخ ڕەزا، چاپی بەغدا ١٩٤٦)وە بە زیادەوەی خراوەتە سەر، تا لە بەیتی دووەم کە کەوتۆتە سەرەتای لاپەڕە ٧١ تێبینیەکی گرینگ هەیە: ئەم بەیتە لەو جێگەیەدا بە مێوانەتیش جێی نابێتەوە. دەبێ بچێتە دووای بەیتی چوارەمی (ئەنجومەن) کە دەڵێ:

پـێـم گـوت مـنـم فـلانـە کـەسـم مـامـە شـێـخ ڕەزام
بـیـلـمـەزمـیـسـن خـیـس ئـەفـەنـدی مـگـر بـزی

دووای ئەمە ئەم خیس افندیە: ئەمجا بە کوردی هاتە تەکەللوم ووتی بەڵێ:

لـەو شـێـخـە حـیـلـە بـازەکـان قـومـار بـازو کـەردزی

هەوەڵ جار خیس افندی بە تورکی لێی پرسی (کیم بلیر سزی؟ کێ تۆ دەناسێت؟)

لە لاپەڕە ٧٥، مصرەعی یەکەمی بەیتی چوارەم (سەرم سەمتورەو) دەبێ بکرێتە (سەرم سەمتورو) دەنا لەنگ دەبێت. وا دەزانم (کوردی) ئەم غەزەلەی (دەروون زامدار و دڵ غەمگینە بێ تۆ)ی بەسەر بڕێی گوتووە چونکە قۆرتی تێدانو لە کوردی ناوەشێنەوە.

لە بەیتی یەکەمی لاپەڕە ٧٦ (باو بارینە) ڕاستە نەك (بار بارانە) چونکە لەگەڵ قافیەو ڕەویەی بەیتەکان دیکە ڕێك دێت: (ڕەنگینە، ئەسرینە، پەرژینە، ئامینە) هەموو بەیتەکان دیکەی لاپەڕەی پێشووتریش وەك: غەمگینە، بێتینە، بالینە، نالینە. . . هتد هەروەهان ڕێزپەڕیان تێدا نیە.

لە لاپەڕە ٧٧، پەراوێزی یەکەمدا ووشەی (نەفحە) ڕاستە نەك (نەغمە) کە لە دیوانی سالم، چاپی بەغدا ١٩٣٣ بە هەڵەوەهانووسراوە. لیژنەش ئیشارەتی بۆ ئەم لایەنە کردووە. خۆزی لە هەموو شوێنی وەهادا ئەمەی کردبایە. بەڵام نەدەبوو بڵێ (ڕاسترە) چونکە نەغمە هەڵەی ڕووتە، چون قسە لەگەڵ زوڵفە! لە کۆتایی پەراوێزدا وشەی (سێرە) هەڵەیە (سیرڕە) ڕاستە.

سەیر ئەوەیە، پەراوێزی ژمارە (٢) دەڵێ ووشەی (مِن) کە لە پێش ووشەی (تەشبیهی) هاتووە هەڵەیە کەچی ئەو ووشەیە پەیدا نیەو مصرەعەکەی بێ عەیبە.

لە لاپەڕە ٧٨ مصرەعی یەکەم کە نووسراوە:

دەبێ ئـەشـکی ئـەرارۆزی ئـارەزوو ئـەی دیـدە بـڕژێـنی

ووشەی (تەرارۆز) هەم کێشی لەنگ کردوەو هەم یەکی واتاشی خستووە، لیژنەش لێی بێ دەنگە. ووشەیەك هەیە (تەڕاوز) وا بزانم لەبەر پێوەندیی بە تەڕاییەوە بەو کێلگەیە دەڵێن دووای باران پەڵە بکێڵرێت و تۆ بدرێت. تەڕەشقۆ، تەڕەزەن، تەڕازو هەمووی هەر بەچکەی تەڕایین. ئنجا زۆر بە تەقیەو دوو دڵییەوە دەڵێم تۆ بڵێی ئەم

تەراوزە نەبێ لە بەیتەکەدا؟
دەبێ ئەشکی تەراوزی ئارەزوو بشکێنێ ئەی دیدە
مصرەعی یەکەمی بەیتی چوارەمی غەزەلەکە یەك برگەی کەمە، ئەمە دەقیەتی:
رەهایێ گەر لە بەندی زوڵفی یارا گەردەنی من [گەردەنو شانم: گەردەنی بەندم!]
مصرەعی دووەمیشی تێدا (بەعدە ئەزین) برگەیەکی لە کێشی شیعرەکە زیاد کردووە، یا دەبێ بنووسرێ (بەعدە زین)یان (بەعد ئەزین)و دەنگی هەمزەی تێدا سووك دەربیرێت.
لە لاپەرە ٧٩ وشەی (مەحەبەت) دەبێ (مەحەبیەت) بخوێندرێتەوە لەبەر کێش. هەر لەو قصیدەیەدا: (گێسوی گێسویی ـ مەحەلی: مەحەللی ـ موعەظەمتر: موعەظظەمتر) کێشی بەیتەکان ڕاست دەکەنەوە هەر جارە بە زیاد بوونی برگەیەك لەو وشانەدا.
لە لاپەرە ٨٣، بەیتی حەفتەمی غەزەلەکەی نالی من لە دەستووسی کەشکۆڵاندا دیتوومە:
هەمو ڕۆژم لە تاو هیجران ئەماڵ
تەمەنناى مردنی پێراوە بێ تۆ
دەقی (ئەنجومەن) ئەمەیە:
هەمو ڕۆژێ لە تاو هیجران ئەماڵ
تەمەننام مردنی پێراوە بێ تۆ
دەقی شەرحی مامۆستای بیارەیی ئەمەیە:
هەمو ڕۆژێ لە تاو هیجران ئەماڵ
تەمەنناى مردنی پێراوە بێ تۆ
فەرق لە نێوان دەقی کەشکۆڵەکان لەگەڵ ئەم دوو دەقە لەوەدایە کە (تەمەنتای مردن) لە دەقی یەکەمدا بە درێژایی هەموو ڕۆژێکە. بەڵام (هەموو ڕۆژێ) بە تەنها (یەك تەمەنتا) لە ڕۆژێکدا دەگەیەنێت. نالی وردکارە، بەولای چاوەڕوان کردنی بینەرو خوێنەرو بیسەرەوە قووڵ دەبێتەوە. نموونەیەکی زۆر سادەی ئەم قووڵی‌و ووردییە لەم بەیتەدا ئەدیترێت کە دەڵێ:
بە مەرگی تۆ قەسەم، زاهید، هەمو عومرت عوبوورێکە
مەقامو مەنزڵت ئاخر لە کن جەمعی قبوورێکە
نالی بە خۆڕایی سوێند بە مەرگی زاهید ناخوات، لە هیچەش نەهاتووە (عبورێکە) بە (مفرد ـ تاك) ئەدا بکاتو (قبورێکە)ش بە (جمع ـ کۆ) ئەدا بکات. لە لایەن سوێند خواردنی بە مەرگی زاهید، نالی پێمان دەڵێتو بە زاهیدیش دەڵێت: بە مەرگت عومرت دەبێتە عبورێك. لێرەدا (بە مەرگی تۆ) هەم سوێندەو هەم سەبەبی عبوربونی عومرە. ئەگەر بیگوتبایە بە خواو پێغەمبەرو بە نازانم چی عومرت عبورێکە قسەیەکی عادەتی دەردەچوو لە زاری هەمو کەسەوە، ڕۆژانە، هەزاران دەردەچێت. عبورەکەش یەك عبورەو بێ ئەهمیەتە. بەڵام دووای مەرگە جێگەی عبور کردو دەبێتە جەماعەتی قبور واتە کۆمەڵەی مردووان کە زۆرن. (جمعی قبور) پاتەو پاتیش ڕێژەی کۆیە بۆ ووشەی (قبر) ئنجا سەیر نییە من لە نالی چاوەڕوان بکەم بڵێ (هەمو ڕۆژم. .) نەك هەمو ڕۆژێ.
دەقەکەی شەرحی مامۆستا (تەمەنتای) تێدا هاتووە لە جیاتی (تەمەنتام) کەچی هەمو بەیتەکانی پێشووتر ڕوویانی لە نالی‌یەو ڕاناوی کەسی یەکەمی تاکیان تێدا بەکار هاتووە.
ئەو دەقەی من پەسەندی دەکەم لە سەرەتاکەیدا ووشەی (ڕۆژم) دراوەتە ڕاناوی کەسی یەکەم.
لەوە بەولا (تەمەنتای) دەبێتە مضاف بۆ (مردن) وەك کە دەڵێی (هەمو کاتم دوعای بەرزێتە. .)
لە لاپەرە ٨٥دا مصرەعی یەکەمی بەیتی چوارەم برگەیەکی زیادە کە دەڵێ:
تیبی شکۆفە خەیمەیی هەڵداوە لە هەر طەرەف
لە شەرحەکەی مامۆستای بیارەیی‌دا بەیتەکە کێشی تەواوە ئەمەش دەقەکەی
تیبی شکۆفە خەیمەیی داوە لە هەر طەرەف
دەقەکەی ئەنجومەن بەوە چارە دەکرێ یان بگوترێ (هەڵدا) لە جیاتی (هەڵداوە) یان ئەو (لە هەر)ە بکرێتە (هەر). ڕەخنەیەك لەم (هەر)ە بگیرێت لە لایەن تەواوی واتای مصرەعەکەوە بە نامەی ئەوەی دەبێ بگوترێ (هەڵداوە لە هەر طەرەف) نەك (هەر طەرەف)، ئەوسا عەینی ڕەخنە لە دەقەکەی شەرحی مامۆستاش دەگیرێ کە دەبوو بڵێ (خەیمەیی هەڵداوە) نەك (خەیمەیی داوە). ڕاستی‌یەکەی لە لایەن واتاوە بە پێی جەوازاتی شیعر هەر دوو دەق ڕەوان تەنانەت (خەیمەیی داوە) جوانیەکی شراپەوەشی تێدایە کە خیوەتو ڕەشماڵ هەمووی (داو)ی چنراوە.
من لە بەیتی دووەمی ئەم پارچە شیعرە مەعنایەکی زێدە ناسکو قووڵ دێتە بەر هەستمەوە وا بزانم نالی دۆستان بۆی نەچوون. بەیتەکە ئەمەیە:
لەم وەعدە خۆشەدا گوڵو گوڵ چیهرە تێکەڵن
یەك ڕەنگو موتتەحید بە دڵ ئەمما بە تەن جوێ
شوێنی سەختی بەیتەکە لەوەدایە چۆناو چۆنی (موتتەحید بە دڵ) لەم دەقەدا جێی خۆی دەکاتەوە. دەزانین گوڵو گوڵ چیهرە کە تێکەڵن، لە لایەن جوانییەوە (یەك ڕەنگن) بەڵام بە لەش جودان، ئەی بە چی‌و لە چی‌دا (موتتەحیدن)؟ ئیتیحادەکەیان لە ووشەی (گوڵ چیهرە) پەیدایە کە وەصفێکی تەرکیبی‌یە بە واتای جوانێکی ڕووی وەکو گوڵ بێت، تا ئەم وەصفە تەرکیبی‌یە کە لە (گوڵ)و (چیهرە) پەیدا بووە وەها دەکات گوڵ خزایێتە ناو ووشەکەوە بەو پێیە (گوڵ چیهرە) کیژی جوانەو (گوڵ)یش وا لە تەرکیبی‌دایەو بە یەکەوە (موتتەحیدن) کە موتتەحیدیش بوون یەك دڵیان دەبێت. هەر ئەم مەعنایەشە، بێ ئەوەی هەموو کەس

بۆی بچێت، تێکەڵ بوون گوڵو گوڵ چیهرە خەستتر دەکاتەوە. . . ئەم (استخدام)ەی لێرەدا نالی بەکاری هێناوە یەکێکە لە شاکارە هەرە بەرزەکانی ئەم بلیمەتە بێ ڕەزایە. گوڵو گوڵ چیهرە وا لە دەشتو دەر تێکەڵ بوون، تێکەڵ بوونیش یەکجار بەولای جیرانەتیەوە نزیکی لە یەکتر دەبەخشێ، بگرە لەوە پتر لێکتر نزیك بوون هەر پەیدا نیە مەگەر لە تەفاعولی کیمیاییدا، کەچی نالی لە وشەی (گوڵ چیهرە)دا ئەو نزیکیەی گەیاندە (ایتیحاد) کە ئیتر یەك ڕەنگو موتەحید بوون بە دڵ دەبێتە تحصیل حاصل. .

لە شەرحەکەی مامۆستادا وای هێناوەتەوە کە گوڵ یاری بولبولەو نازدارانیش یاری دڵدارانیانن (لە بارەی دەروونەوە هەمو لە یەك ئەچنو بنیادەم ناتوانێ لە یەکیان جیا بکاتەوە) گۆیا ئەمە سیرڕی (موتەحید بوون بە دڵ) بە دەستەوە دەدات. ئەو واتایە بولبولو دڵدارەکان لە خەیاڵەوە دەهێنێتو دەیکاتە بەخشیش بۆ شیعرەکە هەتا واتاکە ڕابگەیەنێ کەچی بەم حاڵەتەشەوە ئەوەی دەبنە (موتەحید بە دڵ) گوڵو نازدارەکان نین بەڵکو بولبولو دڵدارەکانن چونکە ئەوان لە هەستی عیشقدا موتەحید بە دڵن، گوڵی بەسەزمان لە کوێو ئەم هەموو لێ بارکردنەی هەستو سۆز لە کوێ لە حاڵێکدا بولبول بە ئاسوودەیی ماوەتەوە:

لە لاپەڕە ٨٦ی ئەنجومەندا، دێری پێنجەم (بە ضەربەو حەملەیی) تێدا هاتووە ڕاستیەکەی (بە ضەربەی حەملەیی)یە. لە پەراوێزیشدا هاتووە کە دیوانی شێخ ڕەزا (زەربی ـ ضەربی) تێدا هاتووە.

لە لاپەڕە ٨٧دا (کە عەبدوڵلا پاشا لەشکری والی سنەی شڕ کرد) هاتووە مصرەعەکە لەنگە دەبێ:

کە عەبدوڵلا هـ پاشا لـەشکری والی سنـەی شڕ کرد

تقطیعەکەشی بەم جۆرە دەبێ:

(کە عەبدوڵلا) (هـ پاشا لەش) (کری والی) (سنەی شڕ کرد)

لە لاپەڕە ٨٨ دیسان تووشی (عەشق) دێینەوە کە (عیشق)ە. هەر لەو لاپەڕەیدا (خۆی بە قوربانی دەکا)ی ئەنجومەن لە بارترە تا (خۆی بە قوربانت دەکا)ی شەرحەکەی مامۆستا چونکە وشەی (قوربانی) یەکەم کە (ی)کەی هی ڕاناوی کەسی سێیەمی تاکە هاوتای (قوربانی) دووەمەکە(ی) تێدا هی نیسبەتە: یەك وشە دوو واتا یەبەخشێت پتر بە لای عجێزی نالیدا دەچێتەوە. ووشەی (تەنور)یش لە بەیتی سێیەمی غەزەلەکە دەبێ (تەنور) بێت دەنا کێشی تەنبەڵ دەبێت. وا بزانم ووشەی (بوریان) لە بەیتی چووارەمدا دەبوو (بریان) بێ چونکە نە نالی بە (بوریان)ی نووسیوە کە ئەوسا لە جیاتی (ضمهٌ) واو نەدەنووسرا کوردیش گوتوویەتی (بوریان) ئنجا (بریانی) کە لە شیعرەکەدا ئەو (ی)ەی بە دوواوەیەو ڕاناوی تاکە بە ڕواڵەت لەگەڵ (بریانی) خواردنە مەشوورەکەی کوردەواری یەك وشەن هەر چەند لەمیاندا (ی)ەکە هی نیسبەتە.

بەیتی سێیەمی برە شیعرەکەی لاپەڕە ٩٠ کە (ئەمسەرو ئەمسەر) تێدا هاتووە لەنگە بووە دەبێ بنووسرێتو بخوێندرێتەوە (ئەسەرەوسەر) بە سوواندنی هەمزەی (ئەوسەر).

ووشەی (گوریزان) لە مصرەعی یەکەمی بەیتی یەکەمی لاپەڕە ٩١ دەبێ (گوریزان) بێت چونکە فارسیەو وەهای دەردەبڕن. مصرەعی یەکەمی بەیتی پێنجەم لەنگە، بڕگەیەکی زیادە. لە پەراوێزدا نووسراوە کە لە جیاتی ووشەی (واهی) ناو دەقەکەی ئەنجومەن ووشەی (ئەو) هاتووە لە دەقی دیوانی کوردی:

لـە پـەردەی طـاهـری گـەر بێ صـەدای ئـەو عـاشقی یـارم

بەمەدا چاری لەنگیەکەی دەکرێ بەڵام لە لایەن واتاوە زۆر هەژار دەبێ، یان هەر واتای نابێ. ئەگەر بەیتەکە بەم جۆرەی خوارەوە ئەوە بێ کە کوردی گوتوویەتی:

لـە پـەردەی طـاهـری گـەرێ صـەدای ئـاهـو عـەزای یـارم
ئـیـتر حـاجـەت نیـە بێـنن مـەلا بـو وەعظ و تـەلقیـم

[(ئاهـو نزا)ش هەر باشە] ئەوسا دەڵێین چارەسەر کرا.

بەیتی دووایی شیعرەکە لە مصرەعی یەکەمیدا (مەلائیك دێنو دەپرسن) واوەکە زیادە.

لە لاپەڕە ٩٢دا (ڕحەندەی زیر) دەبێ (ڕەهەندەی زێر) بێ. لە مصرەعی یەکەمی بەیتی سێیەم (موستەحەقی) هەم غەڵەتە هەم شیعرەکەی لەنگ کردووە، دەبێ بکرێتە (موستەحیققی).

لە لاپەڕە ٩٦دا وشەی (چەمرە) وەك بزانم (چیهرە)یە. لە لاپەڕە ٩٧ (چنکێ) هاتووە دەبێ (چنگێ) بێت. لە ٩٨دا وشەی (بوڕان) دەبێ (بووڕڕان) بێت لەبەر کێش. (قولابی)ش دەبێ بکرێتە (قوللابی) لەبەر هەمان سەبەب. لە ٩٩دا (دەردی کاری) دەکرێتە (دەردی کاری) دەکرێتە (دەردی کاری)

ئەی طەبیبی دەردی کاری مەرهەمێ

لە کۆتایی شیعرەکە (بو بێ غەمێ) دەبێتە (بۆ بێ غەمێ).

یەکەم بەیتی لاپەڕە ١٠٠ لە پەراوێزدا:

صـوحـبـەتی حـوری بـەهـەشـت، کـەوتـەرە--
جـوی یـارو لالـە زارو هـەمـدەمـێ

ئەم بەیتە مەعنای نیە، مصرەعی یەکەمیشی لەنگە. (جوی یار)یش (جۆبار ـ بە واتای جۆگا)یە.

ڕەنگە بەم جۆرەی خوارەوە چارەی بکرێت ئنجا خۆو تالع، سالم وەهای گوتبێ:

صـوحـبـەتی حـوری بـەهـەشـتو کـەوتـەری
جـۆبـارو لالازارو هـەمـدەمـێ

وردە هەڵەی تریش لە غەزەلەکەدا هەیە وەك (ماتەمی دەگرێ ـ دەکرێتە ماتەمێ دەگرێ) ـ (سەحەرگە ـ سەحەرگەهـ)، (کاووس د ل ـ کاووسی دڵ) (طەرف باغ ـ طەرفی باغ). .

له لاپەڕە ١٠١ دەبوو بەیتی دووەمی قصیدەی بولبولی طەبعم بخرێتە پێش دوواین بەیتەوە بەم شێوەیە:

هەر کەسێ ئیظهاری دانایی بکاتو مەطلەبی
خود پەسەندی بێ بەقین ئیظهاری نادانی دەکا
ئەو کەسە تەحدیثی ئیمەت بێ مورادو مەطلەبی
میثلی نالی ئیمتیثالی ئەمری یەزدانی دەکا

بەیتی دوواین ئیشارەتە بۆ ئایەتی (و أما بنعمة ربِّك فحدث) کەواتە نالی کە خۆی هەڵدەداتەوە لە بەیتەکاندا مرادی (خودپەسەندی) نیە بەڵکو پێرەوی کردنە لە فەرموودەی ئەو ئایەتە. لەو برە شیعرەدا (موحتەشەم دێوانە) نووسراوە، (موحتەشەم دیوانە) ڕاستە.

لە کۆتایی بەیتی پێنجەم (صورەت ئارایی) دەکا غەڵەتە (صورەتی مانی) ڕاستە.

لە بەیتی شەشەم (بێ غەمو جەممم هەیە) غەڵەتە (بێ غەمو جەممم هەبوو) ڕاستە.

بەیتێکی پڕ لە ئیشکالی ئەم قصیدەیە لە دەقەکەی ئەنجومەندا نەهاتووە، بەیتەکە ئەمەیە:

خەرقە پۆشێ کەی دەپۆشێ جەوهەری ذاتی ئەمن
بێتە نێو جلوەی بوزوشتی خۆی بە عوریانی دەکا

ئەمە بە پێی دەقی ناو شەرحەکەی مامۆستا کە لە ناو توێژی قصیدەکەدا هاتووە بەڵام لە لاپەڕەی دوواتر دا شکڵێکی دیکە تەرجیح دەکات بۆ ئەم بەیتە لە نێوان هەموو شکڵەکاندا:

خەرقە پۆشی کەی دەپۆشی جەوهەری ذاتی ئەمن
بێتە نێو جلوەی برشتی خۆی بە عوریانی دەکا

من لەگەڵ ئەم دەقەیان پتر دەسازێم بەڵام (ذاتی ئەمن) وەك چقڵەو دوورە لە چەژی سازگاری شیعر. ئەمە لە بەیندا نەبێ واتاکە لەوانەیە قبول بکرێت. وەك منیش بۆی دەچم مەبەسی نالی ئەوەیە بڵێ جەوهەری ذاتی بە خەرقە پۆشی ناشرێتەوە، ئەو جەوهەرە کە بێتە نێو جلوەی برشتی خەرقەکەوە بە ڕووتی دەردەکەوێت. ئەگەر زۆر شارەزای بابا طاهری هەمەدانی بوومایە کە نازناوی عوریانە لەوایە بوو حاڵەتێك لە حاڵەتەکانی صوفیگەری ئەو مەزنە پیاوە بینم بۆ ئیرە دەست بدات. دەبێ بڵێم دەسنووسم دیتووە لە جیاتی (ئەمن) ووشەی (أحق ـ ئەحەق)ی هێناوە.

لە لاپەڕە ١٠٤ وشەی (هۆزار) کە لە دەقی قصیدەکەو لە پەراوێزیشدا لیژنە هەر هوزاری نووسیوە هەڵەیەو (هەزار) ڕاستە. بەیتی قصیدەکە لە مصرەعی یەکەمیدا کە دەڵێ:

هەر دارو بەردو هەر گوڵێ ڕەنگێ خەلازیە

زناگەم لیژنە وەیا بلاوکەرەوە لە کوێوە ئەو نیشانانەی سەر دوو (ێ) ووشەی (گوڵێ ، ڕەنگێ) هێنان خۆ لەو سەردەمەی فەیضی بەگ کتێبی چاپ کردووە نیشانە پەیدا نەبوو بوو. ڕاستی بەیتەکە ئەوەیە لە دەقی ناو شەرحی مامۆستادا هاتووە.

هەر دارە بەرگەو هەر گوڵە ڕەنگێ خەلازیە

بێگومان لە سەردەمی فەیضی بەگ نیشانەی سەر (ڵ)و ژێر (ڕ)یش پەیدا نەبوو بوو ڕەنگە وەهای نووسیبێ:

هر دارو بردو هر گله رنگی خلازیه

لە لاپەڕە (١٠٥)ی ئەنجومەنو لاپەڕە (٣١٦)ی شەرحی مامۆستادا ئەم میصرەعەی سەرووی شیعرەکە:

شەقی غەیری حوببی توی تێدایێ

بە لای منەوە لە جیاتی (شەقی‌کە) ڕاستر ئەوەیە کە بە پەراوێز لە شەرحدا (ئەگەر دڵ) هاتووە چونکە کە (شەق‌کرا) تازە دەرهێنانو دەرنەهێنان بۆ چی؟

ئەگەر دڵ غەیری حوببی تۆی تیا بێ
بە دەستی خۆت دڵم دەربێنە قوربان

لە شەرحەکەی مامۆستادا هاتووە (وشەی دڵم لە لایێکەوە مەفعولوبیهی وشەقی‌کەیەو، لە لایەکی کەوە موبتەدایەو وغەیری... تادە خەبەریەتی). وا بزانم شەرحەکە بە سەهوو چووە چونکە (شەقی کە) ئەو (ی)ە (شەقی) کە ڕاناوی کەسی سێیەمی تاکە مەفعول بیهیە تێدا مومکینیش نیە بە پێی دەستووری (اشتغال)ی عەرەبی (دڵم) بێتە مەفعوول وەك کە دەگوترێ (أخاك رأيتهُ) چونکە (دڵم دەربێنە) بریتیە لە مفعولٌ بِهِ (دڵ)و فاعیل (ڕاناوی کەسی دووەمی تاك)و فیعلی (بێنە، دەربێنە) ئەوەندە هەیە ڕاناوەکە لە ڕێژەی (ئەمری صریح)ی کوردیدا بۆ کەسی دووەمی تاك دەرناکەوێتو هەر جارە لە شکڵی بزوێنێکدا دەردەکەوێت وەك: (بگرە، بخۆ، بڵێ، بژی...). کە ئەمرەکە بووە ناصەریح ڕاناوی دەردەکەوێت وەك: (بگرێت، بخوێت، بڵێیت، بژیت، بدەیت...).

ڕستەی (دڵم دەربێنە) موبتەدای تێدا نیە چونکە ئەمرەو ڕستەی (انشائی)یە (دڵ)یش مەفعولوبیهی فیعلی (دەربێنە)یە نەك هی فیعلی (کە، بکە) لە ڕستەی (شەقی کە)دا ئەگەر گوترابا (شەق کە دڵم)و (دەربێنە) لە بەیندا نەبایە ئاشکرایە دەبووە مەفعولی (شەق بکە). ئەوسا ئەگەر (شەقی کە دڵم) هاتبایە دەشیا لە ڕێی (اشتغال)ەوە هەم (ڕاناوی کەسی سێیەمی تاك)و هەم (دڵ) بێنە مەفعولوبیهی بەڵام لە کوردیدا ناشێ بگوترێ (دڵم شەقی کە ، نانم بیسووتێنە ، دارا حەبسی کە) وەك لە عەرەبیدا جایەزە: (قلبي شُقَّهُ، خبزي أحرقه، دارا فاحبِسْه..) من لە جیاتی (تێدا) هاتم (تیا)م نووسی: ئەم (تێدا)یە لە شوێنی ئەوتۆیی کێشی شیعرەکە تەنبەڵ دەکات (نالی)ش بە پێی داخوازی سەلامەتی کێش هەر جارە یەکێکیانی بە کار هێناوە وەك:

١ ـ بەعنی ڕیاضی ڕەوضە کە تێدا بە چەند دەمێ.

٢ ـ هەر دەڵێی مانگە شەوە کوڵی تیا.

وشەی وەك (تێدا، تیا) هەن هەر جارە بە جۆرێك لە کار هاتوون. لە نموونەدا: چونکی، چونکە، هەر یەکە جێی خۆی هەیە. لەم بەیتەدا:

چـونکی ئـەمـەلـت زۆرە چ عـومـرێکی کـەمـت بـوو

ووشەی (چونکە) دەست نادات تومەز بزوێنی کۆتایی‌یەکەی (چونکە) لەبەر کێش دەبێ درێژ بکرێتەوە خۆ (فتحە)ش درێژ کردنەوە تەحەمول ناکات. لە لاپەڕە (١٠٦) نموونەیەکی ئەم لە کار هێنانەی نابەجێ هەیە کە لە سەرەتای بەیتی چوارەمدا نووسراوە:

چـونـکـە ڕەسـەنـن وردو شـتـیـان هـەمـو جـەنـگـێن
مـەی سـارێیـە نـەشـئـەی چ لـە دوڕدا چ لـە سـافـا

دەبوو (چونکی) بنووسرایە. وشەی (دوڕدا) لە مصرەعی دووەم هەڵەیەو مەعناشی نیە ڕاستەکەی (دوردا)یە: (دورد) بە واتای خڵتەی شەراب دێت. گەلێك جاران کوردەکە دەڵێ (ویردی شەراب) تومەز (دورد)یان نەبیستووە. لە بەیتی پێنجەمدا کە نووسراوە.

وا بێ غـەمو پـەروا دەچـنـە عـەرەصـەیـی مـەیـدان

وشەی (عەرصەیی) لەنگی کردووە دەبێ (عەرەصەیی) بێت. لە بەیتی حەفتەم نووسراوە:

عـوسـمـان بەگیان مـیـرە کـە ئـەووەقـتی بـلێ دەی
من بیستوومەو خوێندومەتەوەش:
عـوسـمـان بـەگـیـان مـیـرە کـە وەقـتـێـکـی بـلێ دەی

وشەی (ئەجنە) لە بەیتی پاییی قصیدەکەدا دەبێ (ئەجینە) بخوێندرێتەوە. هەروەهاش وشەی (ڕفاعی) لە میصرەعی دووەمدا دەبێ (ڕوففاعی) بێت لەبەر کێش. (لاپەڕە ١٠٨).

لە مصرەعی یەکەمی لاپەڕە ١١٤دا (چ مەظلومم) بەحری غەزەلەکەی لە (١٦) بڕگەوە کردوتە (١٣). دەبێ بنووسرێ (من چەندە مەظلومم) وشەی (ڕەنجەڕۆم) لە مصرەعی دووەمدا یەکجار بەنا لەباری دەخوێندرێتەوە تا کێشی ساز دەبێ، من بامایە دەمنووسی:

چ مـاڵ وێـرانو ڕەنجیـدەم چ مـەهـمـومم چ مـەغـمـومم

وشەی (ذەرە) دەبێتە (ذەڕڕە) لەبەر کێش [بەیتی دووەم]. نیوەی یەکەمی بەیتی چوارەم دەبێ:

عـەلاوەی دەردی دونـیـایی لـە لایـێـکـی کـەوە خـومی«
بنووسرێت لە جیاتی (لە لایێکەوە)«.

ئەمما بەیتی پێنجەمی قصیدەکە بە ڕاستی هەمو کەمو کوڕیەکی تێ هێناوەتە، هەزار جار ڕەحمەت لە گۆڕی ئاهی:

هـەتـا مـردن بـلا مـەشـغـولی ئـاهـو شـینو زاری بـم
کـە دونـیـا وابێ، طـالـع وابێ، دوشمن وابێ، مـەعـدومم

غەزەلەکەی دیکەی (ئاهی) لە لاپەڕە ١١٥دا کەمو کووڕی لێ پەیدا بووە بە دەست نوسخە نوسانەوە من لێرەدا لەبەر ترخی غەزەلەکە ئەو بەیتانەی هەڵەی کەوتێتی بە ڕاستی دەیانووسمەوە:

نـوکـتـەی دەمی مـەخـفـی لـە ئـفلاطـوون خـەیـاڵـە
سـیـرێکـە بـە صـەد فـەلـسـەفـە ئیـضـاحی موحـالـە
من سـەطـحی‌یی ئـەم عـیـلـمە لـەو وەقـتـەوە قـوربـان
نـەوخـیـزی خـەطـت حـاشـیـەیـی فـەنـنی جـەمـالـە
پـەروانـە صـیـفـەت دڵ بـە چـرای عـاریـفی پـاکـت
سـەر بـاخـتـەوو سـووخـتـەیی بێ پـەڕو بـاڵـە
سـەر مـەسـتو بـریـنـداری مـوژەو چـاوی خـومـارە
مـاتـەم زەدەوو شـیـفـتـەیی پـەرچـەم و خـاڵـە

لە مصرەعی یەکەمی دوایین بەیتی لاپەڕە ١١٦ وشەی (قوربان) دەبێتە (قوربانی): ئەم (ی)ە بۆ اضافەیە بێ ئەو واتا نامێنێ.

(ویقار) لە بەیتی سێیەمی لاپەڕە ١١٧دا دەبێتە (وەقار). وشەی (جەواد) لە بەیتی چوارەمدا (جەوواد) دەخوێندرێتەوە دەنا کێشی لەنگە. (هەر وەکو) هەڵەیە (وەکو) جێی خۆیەتی، نیوە دێڕی دووەمی بەیتەکە کە دەڵێ: زەڕهەمی بە قنطار هەمی بەخشەد... لە لیستەی هەڵەکاندا ڕاست کراوەتەوە کە دەبێ (هەل) یەکەم لاچێت.

لە لاپەڕە ١١٨ (بێ شەمەو) دەکرێتە (بێ شەممەوو) لەبەر کێش. فەیضی بەگە وای زانیوە (بیشمە) وەك (شاوروشێتە) ناوی دێیە لیژنەش لێی بێ دەنگ بووە. لە ڕاستی‌دا تووتنی بێ‌تەمە نەوعێکە لەهی هەرە چاك کە بێنی خۆشە (بێ شەمە = بیهـ شەمە ـ خۆش بۆن...) ووشەی (زۆر) لە بەیتی چوارەمدا دەبێتە (زۆرە) هەم بۆ تەواو کردنی واتاو هەم لەبەر خاتری کێش.

من (بێ شەمەو)م ڕاست کردەوە لەبەر کێش: دەبێ بڵێم نیوە بەیتەکە بەم جۆرەیە:

بـۆ تـووتـنـەکـەی بێ شـەمـەیی شـاورو شـێـتـنـە
واتە (تووتنی بێ شەمای شاورو شێتە).

لە مصرەعی یەکەمی بەیتی دووەمی لاپەڕە ١٢٠ (لە بازاڕی غەمو عەشقی کەڵلەمدا) دو هەڵە هەیە یەکیان (عەشق) کە (عیشقە) دووەمیان (کەڵلەمدا) کە کێشی شیعرەکەی شێواندووە یا دەبێ (کـەلـەمـدا) بخوێندرێتەوە یا دەبوو شاعیر بڵێ (عیشقی سەرمدا، دڵدا). ووشەی (کورە) دەکرێتە (کوورە) ووشەی (ماهـ) دەکرێتە (ماهـ و). مصرەعی کۆتایین وەها باشە:

قـەلـەك دەگـری مـەلائـیـك دێـنـە نـاڵـین

نەك (دەگرێ ، مەلائك) وەك لە کتێبەکەدا نووسراوە.

لە لاپەڕە ١٢١ (لوججەی ژەرف) بە (زریەی قووڵ) لێ ـ دراوەتەوە. وەك بزانم (لوججە) بە واتای (لووزەو) دێت. لە لایەن (ژەرف)ەوە ناتوانم بڕیاری لەسەر بدەم قاموسی فارسیشم لا نیە بۆی بگەڕێم. دەشێ لە (ظەرف)ەوە هاتبێت. لە لایەن ڕێنووسەوە نموونەی تێکەڵبوونی دوو ڕێنووس لە پەراوێزی ئەو لاپەڕەیەدا لە لایەن لیژنەوە

نووسراوه (درگەشت). لە عەینی دەقی غەزەلەکەدا سەر لە بەری دێرە شیعرە فارسیەکە بە ڕێنووسی فارسییە. لێرەدا کوردیو فارسی تێکەڵن دەبوو بنووسیٚ (دەرگەشت) یان بە هەمان شکڵی سەرووتر ڕای‌گوێستبایە پەراوێز.

وشەی (کنار) لە پەراوێزدا بە (بەلاّ لووك) لێك دراوەتەوە. ئەمە دەقی مصرەعەکەیە:

زاشك سرخم شد کنار ازداغ هجران لالەزار

بە پێی بۆچوون لێژنە کە (کنار) بەلاّلووك بێت ئەمە واتای بەیتەکەیە: لە فرمێسکی سوورمەوە بەلاّلووك لە داغی دووری بوٚتە لالەزار. هەڵبەت ئەم واتایە لە نوکتە دەکات تەك لە شیعر. (کنار) بە واتای تەنیشتو ڕوخ دێت وەك کە دەڵێی کەناری دەریا. بەو پێیە واتاکەی دەبێتە: (لە فرمێسکی سوورمەوە تەنیشتو ڕوٚخم، لە داغی دووری بوٚتە لالەزار). ئەم شیعرەی مەولانا خالید بەیتێکی (کەلیمان) بە بیر دەهێنێتەوە کە دەڵێ:

شود دامەن ئەلوەند کنارم ز گولی ئەشك
کردیم دەوا داغی فیراقی هەمە دانرا

واتە؛ تەنیشت ڕوٚخم بووەتە دامەن کێوی ئەلوەند بە گوڵی فرمێسکم. (بەوەدا) داغی فیراقی هەمەدانم دەرمان کرد. مەولانا خالید جارێکی دیکەش کەلیمان بە بیر دێنێتەوە کە لە بەیتی پێنجەمدا دەڵێ:

(بکرەجو)یی شد زهر چشمم روان از خون دل
عاقبت کردم دوا داغ فراق سرچنار

واتە یەك بەکرەجوٚی خوونی دڵ لە هەر چاوێکمەوە ڕەوان بوو. ئاخری داغی دووری سەرچنارم دەرمان کرد. بەیتەکە وەها دەخوێندرێتەوە:

بەکرەجوٚیی شود ز هەر چەشمەم ڕەوان ئەز خوونی دل
عاقیبەت کەردەم دەوا داغی فیراقی سەرچنار

لە لاپەڕە ١٢٤ ئەم سەهوە بچووکانە هەن. لە مصرەعی دووەمی بەیتی یەکەمدا (دوڕو) دەکرێتە (دوڕڕو). لە مصرەعی دووەمی بەیتی دووەمدا (ڕەعیەت - ڕەعییەت).

لە مصرەعی سێیەمدا کە پێشتر لە مصرەعی دووەمدا نووسرابو (موفاجات) دەبێ لەوێشدا بنووسرێ (موکافات) نەك (مکافات). لە مصرەعی چوارەمدا (دونیاو) دەبێتە (دونیاوو).

لە مقطعەعی سێیەمدا (ئەفسوردەی) دەکرێتە (ئەفسوردەیی). لە مقطعی چوارەمدا ووشەی (ئەوەل) دەکرێتە (ئەووەل). لە لاپەڕە ١٢٥ ووشەی (لاف) بە (ئیدی) لێك دراوەتەوە. من ئەم ووشەیەم بەم واتایە نەبیستووە، ناشزانم (ئیدی) غەیری واتا مەشوورەکەی هەبێ.

(لاف)یش بە واتای دەعیەوکەشو فش ڕوٚیشتووە. وشەی (باقل) کە بە (وا دیارە) لێك دراوەتەوە دەبوو بە (بە عەقڵ) شەرح بدرێتەوە کە هەر خوٚیەتی بوٚتە (باقڵ).

لە لاپەڕە ١٢٦، بەیتی چوارەم نووسراوە:

هەم هەمەمینان ئاهەو، هەم ڕێکابی ئەشك

دەبێ بنووسرێ:

هەم هەمەمینان ئاهەو هەم هەمڕیکابی ئەشك

دڵنیاش نیم لەوەدا ووشەی (عنان) ئایا (عینان) یان (عەنان) دەخوێندرێتەوە!

لە بەیتی شەشەمدا (توٚی طاهیرو) دەبێ (توٚی طاهیر) دەنا کێش دەشێوێ.

نیوە بەیتی دووەمی پێش کوٚتایی بەیتەکان لەو لاپەڕەیەدا دەبێ بەو دەقە بگوڕێ کە لە پەراوێزدا هاتووە وئاوێکە پڕ لە نارو چنارو گوڵو چنوورە.

وشەی (فەوەران) لە مصرەعی هەرە دواییندا دەکرێتە (فەووران) لەبەر کێش.

[لە لاپەڕە ١٢٤ بەسەر سەهوێکدا کشیم، لێرە بوٚی دەچمەوە: لە مەقطەعی یەکەمی تەخمیسەکە جارێکیان (عومەر)و جارێکیان (عەمر) نووسراوە. (عومر) ڕاستە. لە شەرحەکەی ماموٚستاش هەر دوو (عومر)ن. [ل. ٣٦٧ی شەرحەکە].].

لە لاپەڕە ١٢٧ ووشەی (ئاوێنە) وا باش بوو بە (ئاوینە) بنووسرێتو لە شەرحدا بگوترێ وشەکە هەر دوو شکڵ (ئاوێنە ، ئاوینە) هەڵدەگرێت چونکە سەرچنار بریتییە لە (ئاو)و دەشێ وەکوو (گلێنە - مەسینە . .) بە (ئاوینە - لە ئاو دروست کراو) بڕوات. لە هەمان کاتیشدا دەبێتە (ئاوینە) یەك شکڵ ئاسمان بداتەوە. ئنجا لێرەدا تەڵەیەکی فکری هەیە هەموو نالی دۆستان پێوەی بوون: لە شەرحی ماموٚستادا دەقی بەیتەکە وا هاتووە:

یا عەکسی ئاسمانە لە ئاوێنەدا کەوا
ئەستێرەکان رابکێشن وەك شەهابی نور

لەگەڵ دەقی (ئەنجومەن) تەنها (ڕادەکێشن) فەرقە لە نێوانیاندا. شەرحی ماموٚستا هاتووە ڕاکشان ئەستێرەکانی ئاسمان بە وردە بەردی ناو سەرچنار شوبهاندووە کە ئاوی ڕەوان بە سەریاندا دەکشێت وا دێنە بەر چاو بجوولێنەوەو بکشێن. ڕاستی مەسەلەکە شتێکی یەکجار دوورە لەمە: (ئەستێرە - ئەستێرەکان) لە کوردیدا کە (ئەستێرك)یشی هاتووە بە عەنباراوی ئەوتوٚ دەڵێن بوٚ مەبەسی پتر سوود لێ وەرگرتنی، لەو حەوزە هەڵتراوە کوٚمەڵ دەکەن تاکو کاتێك کونی مەجراکەی کرایەوە بە غوردەم بڕواتو بگاتە شینا وورد. ئنجا نالی دەڵێ ئەو ئاوە ڕاوەستاوانەی لە سەرچنار پەیدا دەبن هەر یەکەیان (ئەستێرە)یەکەو بە شرێتە وەك (شیهابی نوور) ڕادەکشێن. (ئەستێرەکان) بە بەریەوە هەیە ببێتە دوو ووشەی سەربەخوٚ (ئەستێرە - کان) واتە ئەستێرەو کان ڕادەکشێن وەکوو شیهاب ،ئەستێرە ، کان ڕادەکشێن وەك شیهابی نوورە. ووشەی (ئەستێرە ، ئەستێرك) لە فارسیدا (استخر)و لە زمانە

ڕۆژاوایەکاندا Cistern) سیستەرن) هاتووە کە هەمووی یەك ڕیشەن. مرحوم مامۆستا سەجادیش لە شەرحی ئەم بەیتەدا هەر بەواتای ئەستێرەی ئاسمان بۆ (ئەستێرەکان) چووە

لە ئاست بەیتی سێیەمی لاپەڕە ۱۲۷ کە دەڵێ:

دەم وت دوچـای خوێـمـە ئەگـەر بەکـرەجـۆیی تـەشـك
نـەبـوابـە تـیـژو بێ تـەمـەرو گـەرمو سـوێـرو سـور

پێویستە نیگای خوێنەر بۆ شەرحی بەیتەکە لە (دیوانی نالی) مامۆستای یارەیی بیەمەوە کە زۆر ئوستادانە گوتویەتی وشەی بەکرەجۆ لەم بەیتەدا (متنازع فیە)یە: هەم بۆ فرمێسکی چاوو هەم بۆ جۆگەی بەکرەجۆ دەچێتەوە واتاکەشی بەم جۆرە دەبێ: ئەگەر بەکرەجۆی فرمێسکم تیژو بێ ئەمەرو گەرمو سوێرو سوور نەبوایە دەمگوت جۆگەی بەکرەجۆیە.

ئەم (تنازع)ە خزمی ئەو لێکدانەوەیە کە من لـە ئاست (گـوڵو گوڵچیهرە)دا کردم بەڵام لەوێدا (گوڵ) کە (متنازع فیە)یە دوو جاران ناوی هاتووە، یەکیان بە شێوەی سەربەخۆ (گوڵ) دەچێتەوە بۆ (بەتەن جۆی) کە لەگەڵ کچە جوانەکانی ئەو دەشتە تێکەڵ بوون. دووەمیان لە تەرکیبی (گوڵچیهرە)دا گوڵەکە دەچێتەوە بۆ (یەگرەنگو موتەحید بە دڵ). لەفزی (گوڵچیهرە) خۆیشی تێکەڵ بوونەکە تەئکید دەکاتەوە ئنجا بەوەدا (تنازع)ێکی دووەم بۆ (تێکەڵ) بوونەکە پەیدا دەبێت کە جارێکیان گوڵو کچەکان بە لەشی جوداوە تێکەڵنو جارێکیش لە وشەی (گوڵچیهرە)دا تێکەڵی لەشو لەشیش پەیدایە. بەو پێیە دووبارە بوونەوەی ناوی گوڵ واتای بە زیادەوەی لەگەڵ خۆیدا هێناوە.

لە لاپەڕەکەدا وشەی (حەتا)ی ئەنجومەنو (هەتا)ی شەرحی مامۆستا یارەیی دەبێ (حەتا ، هەتا) بخوێندرێتەوە بۆ خاتری کێش. لە دەستنووسدا دیتومە (هەرتا) نووسراوە.

لە بەیتی دواتردا، مصرەعی دووەمی بەیتی پێنجەم، وشەی (کاکۆڵ) کێشی شیعری تەنبەڵ کردووە دەبێ (کـاکـۆڵ) بنووسـرێتو بخوێندرێتەوە.

لە مصرەعی دووەمی بەیتی دووەمی لاپەڕە ۱۲۸ (تەفرەقەیی شۆڕشو نشور) دەبێ (تەفرەقەیی شۆڕشی نشور) واتە بڵاوە لێ کردنو تێك هاویشتنی ڕۆژی زیندووبوونەوەی قیامەت.

لە بەیتی پێش کۆتایی ئەو لاپەڕەیەدا (مونەومەرە) دەکرێتە (مونەووەرە).

لە مصرەعی هەرە پایین (صوفیی) دەکرێتە (صوفیی). دەشبوو بڵێم لە لایەن زمانەوە (تفرقە)ی عەرەبی (تەفریقەیە) نەك (تەفرەقە) وەك (تزکیە، ترویە، تهیة، تنشئة...)

لە بەیتی دووەمی لاپەڕە ۱۲۹ (دیدەیی) دەکرێتە (دیدەی). لە پاش ئەم بەیتە ووشەی (سەبزەی) دەکرێتە (سەبزەیی) لە بەیتی چوارەمدا (یاری تێدایە) بەیتەکەی تەنبەڵ کردووە دەبێ (یاری تیایە) بنووسرێت. لە دوای ئـەمە (توخوا)ی پـەراوێز ڕاستـە نەك (تـوخودا) مـەگەر بخوێندرێتەوە (توخدا). لە بەیتی حەفتەمدا (خیلال) بەلیفترە لە (هیلال) چونکە خیلال جەمعی (خَلّ)و بەو پووشکەو دارۆچکەیە دەڵێن ددانی پێ خاوێن دەکرێتەوە، ئەمەیش مناسبی مەعنای بەیتەکەیە کە دەڵێ:

زارم وەکو خیلالو نـەحیفم [یاخـود. ضەعیفم] وەکـو خەیـاڵ
ئایا دەکەومە زارو بە دڵدا دەکەم خوطور؟

دەبینین (خیلال) دەکەوێتە زارو خەیاڵیش بە دڵدا خوطور دەکات. ووشەی (ئەحیفم. نحیفم) وا بووە (سخیفم) نووسراوە، ئەویش هەر مناسبە.

بەیتی دوایینی شیعرەکە لە لاپەڕە ۱۳۰دا (ئەی داری سەنگدل) هەر چەند جووانە لە لایەن جووتە واتای (درەختو خانوو)ەوە بەڵام چونکە نامەیەو بۆ سالم چووە (ئەی یاری سەنگدل) جێی خۆیەتی. لیژنە دژی ڕایەکەی هەوەڵین خۆی (دار)ی پەسەند کردووە نەك (یار) کە لە شەرحی مامۆستا یارەییشدا (یار) هاتووە.

ووشەی (شانە زەن)ی ئەنجومەن لە بەیتی دووەمی لاپەڕە ۱۳۱دا نادروستە (وەی شانەزەن)ی پەراوێز (۳) ڕاستە. لە بەیتی سێیەمدا (غونچەی دەمی) نالەبارە (غونچە دەمی) ڕاستە.

وکـەی دێـتـە خـەنـدە غـونـچـە دەمـی بێ وەزیـدەنـت،

بەیتی چوارەمی ئەم لاپەڕەیە کە ئەمە دەقیەتی:

ئـیـحـیـا کـون جـەمـیـعـی نـەبـاتـاتی عـالـەمـی
ڕەعـنـاکـەشی لـە تـەربـیـیـەتی قـامـەتـت شـەجـەر

تا ئەم بەیتە بەم دەقەیەوە غەڵەتە، لیژنەش هەر ئەوەندەی کردووە کە پەراوێزی ژمارە پێنجی هێناوە لە ئاست (ڕەعناکەشی) گوتوویەتی (ڕەعنا گوشا) لە شەرحی مامۆستای یارەییدا هاتووە. دەبوو ئەوەندەی هەر تێدا بڵێ ناشێ (قامەتت) ڕاست بێ چونکی ڕووی قسە لە بای سەحەرە کە ئەوی نەی بێت قامەتە. دەقی ئەم بەیتە لە کتێبی [دو چامەکەی نالی و سالم]ی مامۆستا سجادی بەم جۆرەیە:

ئـیـحـیـا کـون جـەمـیـعـی نـەبـاتـاتی عـالـەمـی
ڕەعـنـا گـوشـا لـە تـەربـیـیـەتـت قـامـەتی شـەجـەر

بێگومان ئەمەیان بێ عەیبە هەر چەند ناتوانم بڵێم بێ گۆڕان لە سالمەوە پێمان گەیشتووە.

لە شەرحەکەی مامۆستای یارەییشدا ئەم دەقە هاتووە. من پێی ڕازیم.

بەیتی شەشەم لە کتێبەکەدا نووسراوە:

هیممـەت کـە، کـە چاپـوکـان، بـە ئیجـرایی مـەطلەبم
لـێـرە بـڕۆ وەکـو، کـە لـەوێ هـاتی وەك تـەتـەر

لە لیستەی هەڵەکان ئیشارەت دراوە بۆ ئەوەی (کە چاپوکان) هەڵەیە (چاپوکان) ڕاستە بەڵام نازانین بۆچی چاپوکانەی گۆڕیوە بە چاپوکان. ئەمە زۆر سەیر نیە بەڵام لە پەراوێزدا دەڵێ نیوەی دووەمی بەیتەکە لە

[دو چامەکەی مامۆستا عەلائەددیندا] بەم شکڵەیە:

دلەم سەر بسرۆ وەکو بەریدو لەوێ بێ وەکو تەتەرە
دەبو هەر نەبایە بڵێ (لەوێ بێ) هەڵەیە چونکە قسە لەگەڵ کەسی دوومدایە نەك کەسی سێیەم. لەمانە بترازێن دەگەینە غەڵەتە زلەکەی کە هەر باسی نەهاتووە بیربشی لێ نەکراوەتەوە:

ئەم دەقەی نیوە بەیتێ کە لە [دو چامەکەی مامۆستا سجادی] هاتووە لە جیاتی ١٤ برگە گەیشتووە بە ١٦ برگە. ڕاستی نیوە بەیتەکە ئەمەیە:

لەم سەر وەکو بەریدو لەوێ بە وەکو تەتەر

کە دەڵێم (لەوێ بە - نەك لەوێ بێ) لەو ڕووەیە، سەرەتای بەیتەکە (هیممەت کە) بە ئەمری صەریح نەك ناصەریح هاتووە لەبەر ئەمە پێویستە ئەمری بەیتی دووەمیش هەر صەریح بێ. ئەگەر لە سەرەتاوە (هیممەت کەی) کە ئەمری ناصریحە هاتبایە دەشیاو دەبوو لە کۆتایی بەیتەکەدا (لەوێ بێ) بێت. دیققەت بفەرموون ئێمە دەڵێین: (دەبێ لەوێ بێ) چونکە ئەمرەکە ناصریحە. هەرگیز ناشێ بڵێین (دەبێ لەوێ بە) چونکە ئەم دەقە بڕیەی تێدایە هەڵناگرێ زەمینێ بۆ ساز دری بە عیبارەتی وەکو: (دەبێ، پێویستە، واچاکە، مەصلەحەتە. . . . هتاد).

ئەم سیفەتەی (ناصەریح) وەهای کردووە دەقەکەی بۆ مەرجیش دەست بدات وەك کە دەڵێین:

(ئەگەر لەوێ بێ دێە لات) ئەم سروشتەی ئەمر لێ ناگەرێ بە — ڕێژەی سەریح بۆ غەیری کەسی دووەمی ئالۆ کۆ بەکار بێت ـ باسەکە پتری بە دەمەوەیە، لێی کورت دەکەمەوە.

چامەکەی نالیو سالم لە ئەنجومەندا چەندین بەیتیان کەمترە بەیتیان کەمترە لەو دەقەیان کە لە شەرحی مامۆستای بیارەیی‌دا هەیە. پاش ئەم دو چامەیە دەگەینە (شەکوا حاڵ) ، (عارف). پێی ناوێ من خەریکی ڕاست کردنەوەی هەڵەکان بم چونکە لە لاپەڕەکانی ١٣٤، ١٣٥، ١٣٦، ١٣٧ی کتێبی ئەنجومەن، لیژنە دەقی هەڵبەستەکەی لە کتێبی (لە خەوما)وە ڕاگوێستووە و زۆربەی هەرە زۆری هەڵەکان لەو دەقەدا ڕاست کراوەتەوە.

لە لاپەڕە ١٤٢ ووشەی (موتتصەف)ی سەرەتای بەیتی دووەم (موتەصیف)ە. (موشەرەف)یش (موشەرڕف)ە (تەجەلا)یش (تەجەللا)یە کە ڕاستیەکەشی (تەجەلل)یە بەڵام بەڵام گەلێك ووشەی دیکەی وەك (تەوەللا، تەمەننا، تەسەللا. .) خۆی لە ئەدەبی کوردی جێگیر کردووە.

لە لاپەڕە ١٤٦ بەیتی دووەمی لاپەڕەکە کە دەڵێ:

تەحەوولی تەفرەقی نەظەر تەقوییەتی سەبەب دەکا
عاریفی حیکمەت ئاشنا لەم قصەیە ئەدەب دەکا

دەبێ (حیکمەت ئاشنا)ی تێدا بکرێتە (وەحدەت ئاشنا) چونکە یەك بە دوو دیتنی خێل (تەحوەل) بەتاڵ بکرێتەوە دەبێ (وەحدەت ئاشنا)ی لێ ڕاست بکەیتەوە. لە جیلی پێش خۆمم بیستووە [وا بزانم لە ساڵی ١٩٣٧ ڕەفیق ئەفەندی خادم السجادە، لە یادەوەی مەلا ئەفەندی، بۆی گێڕامەوە] کە موفقی زەهاوی گوتوویەتی: مەبەستی نالی لەم تەحوەلی تەفرەقە نەظەرە من (واتە: موفق) بووە.

بەیتی دووەم لە ئەنجومەندا کە ئەمە دەقیەتی:

سەهمو تەصیبی تەصلیە بەحتی گیاهو گوڵ زینە
تونتنە خەرجی سوتنە مودنە ماجی لەب دەکا

لە دیوانی نالی، شەرحی مامۆستادا، مصرەعی یەکەمی بەیتەکە وەها هاتووە.

سەهمو تەصیبی تەصلیە بەحتی گیاهو گڵ زینە

هەڵبەت (گڵ) ڕاستە نەك (گوڵ) چونکە توتن گیایەو مۆدنە گڵە نەك گوڵە. لە خوالێخۆشبووی، شێخ ئەجوددینی شێخ کەریمی بەرزنجی، کە خاڵی مامو پیاوێکی مسلمانو ئەدیبو خاوەن تەکیە بوو لە کۆڕی ئەم بەیتەی دەخوێندەوە بە سۆزو کڵپەی دەروونەوە تا ڕادەی گەرم داهاتن، دەیگوت:

سەهمو نەصیبی تەصلیە بەحقی گیاهو گڵ زینە

من ئەمەیان کارم تێ دەکات.

لە لاپەڕە ١٤٧دا (لەشکەنجەی شکەنجیزولفی) هەڵەیە ڕاستەکەی (لە ئەشکەنجەی شکەنجی زولفی)یە.

بە لای منەوە بەیتی پێنجەمی ئەو لاپەڕەیە کە دەڵێ:

فیدای تەشریفی ڕێگەت بێ خەراجاتو خەزینەی دڵ
نیثاری خاکی بەر پێت بێ لە چاوما قەطرەیێ ماێ

لە شەرحی مامۆستاشدا مصرەعی دووەمی ئەمەیە:

نیثاری تۆزی پێت بێ گەر لە چاودا قەطرەیێ ماێ

هەر دوویان شێواوییان تێدایە. مصرەعی دووەمی بەیتەکە دەبێ وەهابێ:

نیثاری خاکی بەر پێت بێ لە چاوا قەطرەیێ ماێ

لە مصرەعی یەکەم گوێ (خەزینەی دڵ) نەك (دڵم). زەوق وەها دەهێنێ (چاو)یش بە بێ ئیضافە بۆ ڕاناوی کەسی یەکەمی تاك بە ڕەهایی بمێنێتەوەو نەکرێتە (چاوما). لە لایەکی دیکەشەوە بێگومان نالی نووسیوەتی (خراجاتو خزینەی دڵ)، لەفزی (خراجات) دەشێ (خوراجات) بخوێندرێتەوە لە (خوڕڕاج)ەوە دێت کە لە ئاکامی برینو هەڵ ئێشانی دڵ پەیدا دەبێ (خزینە)ش دەلالەتی خەزنە کردنی برینی پێوەیە. شەرحەکەی مامۆستا بۆ ئەم لایەنە نەچووە، عیشقو خۆشەویستی داناوە بە خەراجاتو خەزینەی دڵ حەقیشیەتی بەڵام نەك لە پشت گوێ خستنی خوراجو خەزنە کردنی دڵ. شەرحەکەی مامۆستا بۆ ئەوە چووە کە (لە چاودا قەطرەیێ ماێ - بە پێی دەقی پەسەندکراو لە لایەن خۆیەوە) ئەو (ماێ)یە دەکرێ بە (ماێ - ماە یێ) واتە (ئاوێ) لێك بدرێتەوە باشیشی بۆچووە.

بەیتی کۆتایی ئەم لاپەڕەیە کە نووسراوە:

لە دووریی تۆیە ئەی خورشیدی پرتەو بەخشی شەو گەردان کە (نالی) وا لە حالی محاقی ماهی نەو دایە وشەی (دووریی) تێیدا هەڵەیەو واتای مەبەسی بەرەتی بەیتەکەی کوشتووە، دەبێ (لە دەوری تۆیە) بێت چونکە مانگ بە دەوری ڕۆژەوە دەکەوێتە محاق هەتا لێی دووربێ بەرەو (بەرد) دەڕوات. من ئەم مەعنایەم لە کتێبی (چەپکێك لە گولزاری نالی)دا بە درێژی شیکردۆتەوە، لە شەرحەکەی ماموستاشدا [پەراوێزی لاپەرە ٥٦١] ئیشارەتی بۆ کراوە بەڵام شەرحەکە خۆی هەر لەسەر ڕەچەی کۆنینەی واتا لێدەرەوان دەڕوات کە گۆیا نالی لە (دووری) یاردا وەك هیلالی محاقی مانگی نوێی لێهاتووە، هەر چەند لە لایەکی دیکەوە دەشڵێ ئەم واتایەی (دەور) لەگەڵ وردەکاری نالی پتر بە دڵدا دەچێ ئەمما . . . هتد.

من لە بینیی خۆمەوەو لە زەروورەتی ڕاگەیاندنی بەیتەکانی ئەم غەزەلە هەر ئەوەم لە بەردەستدایە کە بڵێم غەزەلەکە تەجرەبەیەکی غەمەلی دەمی گەنجایەتیی نالییە کە بە شەو پارێزی بۆ سەر خەوگەی یاری بردووە تا (هەناسەم زولفەکەی لادا. .). بەیتەکان هاوارییانە، نالی وەصفی یارێکی پەری چیهرەی خەو لێکەوتووی تەنیشت خۆی دەکات. تۆ سەیری لە سیاقی بەیتەکاندا کە جارێکیان لە واتای محاقەوەو جارێکیان لە لاچوونی زولف بە هەناسەو جارێکیان (لە سایەی کوفری زولفت دل فەنا، قنتوری ئیمانە، مەڵێن ظولمەت خرابە وەصل بەروانە لە شەودایە) چەند ئاشکرایە قصیدەکە (وحدە)ی هەیە! لە شەرحی ماموستادا ئەم (یەکیەتی ـ وحدە)ی قصیدە بەوەندە ئینکار دەکات کە کەس بە مەرجی نەگرتووە: بەڵێ بە مەرج نەگیراوە، بەڵام کەسیش نەیوونی یەکیەتیی قصیدەی بە مەرج نەگرتووە. دیوانی نالی بەشیکی بەرچاوی (وحدەی موضوع)ی تێدایە، وحدەیێکی کە شیعری کلاسیکی ئەوان سەردەمانە بە شێوازی کاتو شوێن بە خۆیەوە گرتووە. هەموو موناجاتەکانی ڕێی حەج، ئەی ساکینی ریاضی مەدینە، ئەحوەلی تەفرەی نەظەر، بەهارییەکانی، ئەمردم من ئەگەر ئەم جارە، ماتەم وەکو زولفیەین سیەهـ ، ئەم تاقمە موعتازە، تا فەلەك دەورەی نەدا، قوربانی تۆزی ڕێگەتم، جەنابی وەك جینان کردم بە ماوا. . . وەهی دیکەش یەکیەتی بابەتو دارشتنیان تێدایە خۆ لە مەسەلەی (مەستوورە)دا نەك وحدەیەك بگرە دەوەحدەش تێدا کۆ بۆتەوە.

لە لاپەرە ١٤٨ (ئاهی) غەدرێکی گەورەی لە خۆی کردووە کە دەڵێ:

لـەو بەیـاضـەی لای ملت شـەعری سیـاهی بێتـە سـەر

چ دەبوو بیگوتبایە: «لەو بەیاضەی گەردەنت». بە ڕاستی (لای ملت) کوڵە مستێکە شەویلەی بەیتەکەی خوار کردووە.

لە بەرەو دامەتی لاپەرە ١٤٩دا وشەی (زەمزەمە) لە بەیتی حەسەنی کە نۆش هاتووە، لە پەراوێزدا بە (مزەمزی گۆران) واتای لێ دراوەتەوە، شاعیرێکی کۆنی عەرەب لە بارەی ئاوناو بیرە مەشوورەکەی (مەککە) بە زەمزەم ئەم بەیتەی گوتووە:

زمـزمـت الـفـرس عـلى زمـزم

و ذاك في سـالـفـهـا الأقـدم

گۆیا عادەتی زەرەدەشتیان ئەوەیە لە دەمی نان خواردندا وردە دوعا دەخوێنن وەك مزەمز دێتە بەر گوێ، ئنجا فارسەکان زەمانێك حوکمفەرمای یەمەنو ئەو ناوە بوون ڕێگەیان کەوتۆتە مەککەو مزەمزیان لەسەر ئەم بیرە مەشوورە کردووە، لەوەوە ناوی (زەمزەم) پەیدا بووە. بێگومان قسەکە ئەفسانەیە وەك هەزاران دیکە.

لە جیاتی مصرەعی دووەمی بەیتی یەکەمی لاپەرە ١٥٠ کە دەڵێ:

ئـەتـۆ ذەمـم دەکـەی مـەدحـت دەکـەم مـن

جـەزای قـەولی درۆ بـا هـەر درۆ بێ

لە دەستخەتاندا دیتوومە نووسراوە:

مـوکـافـاتی درۆ بـا هـەر درۆ بێ

لە سەرەتای بەیتی سێیەم (بێ زەخم) نوختەیەکی کەمە، دەبێ (بێ زەخم) بنووسرێت. زەخم فارسییە بە واتای (برین)ە لە (زام)ی هەندێ لەهجەی کوردی نزیکە.

چی لە لاپەرە (١٥١ ، ١٥٢) لەسەر (سۆنێت) نووسراوە، دوواتریش لە لیستەی هەڵەکاندا جارێکیان ڕستەیەکی دوورو درێژمان بۆ دەخاتە نێوان دێری (١٨ ، ١٩)ی لاپەرە (١٥١)و جارێکیشیان دوو دێری (١٠ ، ١١)ی لاپەرە (١٥٢)مان پێدەگۆڕێ بە دوو دێری لەوان جودا، تا ئەم تێکەڵ پێکەڵییەو ڕێنموونیەکی لە شەرحدا بۆی کردووین کە بەسەر هیچ قاعیدەیەکەوە ناوەستێت ئەوە ئەبێ کە قافیەی مصرەعی ئەم سۆنێتانە لە هەر چوارینەیەکیدا قافیەی مصرەعی یەکەمو سێیەمی هاوچوونن هەروەهاش قافیەی دووەمو چوارەمی، لەوە بەولاوە چ ترخێکی تایبەت لەو جۆرە هەڵبەستەدا خۆی نانوێنێت. گۆیا (شێخ نوریو گۆران لە ئەدەبیاتی عوسمانی نوێوە هۆنراوەی کوردییان پێ تازە کردۆتەوە) کەچی نموونەی شیعری مەلای جەزیریمان بۆ دەهێنێتەوە کە لە بابەتی سۆنێتن، مەلای جەزیریش لەو لاپەرەیەی ١٥٢دا ساڵی مەرگی هاتووە، بەر لە ١٥٢ ساڵ وەفاتی فەرمووە کە دەچێتە پێش شەکسپیر، بێگومان مەلای جەزیریش چ ئاگای لە شیعری ڕۆژاوایی ئەو سەردەمە نەبووە. لە شەرحدا ـ لاپەرە ١٥١ ـ دەڵێ: (جۆری قافیەی شەکسپیر لە سۆنێتەکانیا بەم جۆرەیە: أب أب حە حە هو هو ح ح) گۆیا سۆنێتەکان (دابەش کراون بە سەر سێ چواریندا. کە لە هەر یەکەیانا قافیەی یەکەمو سێیەم، دووەمو چوارەم وەك یەکن، کۆتاییەکەی دوو دێری یەك قافیەییە). جارێ با بپرسم ئایا هیچ دەنگێك نەبوو دەنگی (ج) نەبێ لە نموونەی شیعری شەکسپیر ڕوون کەرەوە بێت کە دەزانین ئەم دەنگە لەو زمانانەی ناویان لەو دوو لاپەڕەیەدا هاتووە هەر پەیدا زییە؟ ئنجا بۆ بێ تاڵعی چوار جارانیش لەو نموونەیەدا دوویات بۆتەوە!

بۆچی لەو ناوە (هو هو) دوو دەنگی وشەکەی بە یەکەوە نووساون خۆ دەکرا (ح ح)یش بە یەکەوە بنووسێن. ئنجا کە لە سەرووی شەرحەکەوە دەڵێ:

(لە ڕووی کێشەوە ئیتالی یانزە بڕگەیە، فەرەنسی دووانزە، ئینگلیزی دە ...) لەوەوە دەردەکەوێ کە تەنها جوداکەرەوەیەك هەبێ سۆنێت هەڵاوێری لە شیعری دیکە هەر ئەوەیە لە هەر چوارینەیەکیدا مصرەعی تاك ئەژماری وەکوو یەکن و هی جووت ئەژماریشی وەکوو یەکن، لەمەشدا شتێك نادیترێت هۆی دەمەبەشکەی خوێنەر بێت چونکە چەندین جۆری ڕازاوەی قافیە ئارایی هەیە چ قیاسی لە سۆنێت ناکرێ یەکیان لە قصیدەیەکی - وا بزانم - صفی الحلی زەمانی عەبباسیەکان بریقیە لە چەندین مەقطەعی پێنج مصرەعی: سێی بەرایی‌یان هاوقافیەن و دووی پایینیان هەر یەکە قافەکی تایبەت بە خۆی هەیە ئەمەش نموونەیەتی:

ما لعيني عشيت بالنظر
أنكرت بعدك ضوء القمر
و اذا ما شئت فاسمع خبري
عشيت عيناي من طول البكا
و بكى بعضي على بعضي معي

ئەم دوو قافیەی کۆتایی لە هەمو مەقطەعەکاندا دێنەوە وەك:

جذب الزق اليه و اتكا
و سقاني أربعا في أربع

بڕە شیعرەکەی گۆران لە لاپەڕە ١٥١دا قەرزداری ئەوە نیە لەسەر دەستووری سۆنات ڕۆیشتوە، بەڵکو وێڕای خەیاڵی بەرزو داڕشتنی هونەرەکانە سوودی زۆری لە هەڵبەزەی تەفعیلەکانی ناو بەیتەکان وەرگرتووە کە ١١ بڕگەیین [جگە لە نیوە دێڕی سەرە تاکەی کە ١٢ بڕگەیی‌یە، ئەم بەحرەش وەکو هێندێکی دیکە هەڵدەگرێ بەیتەکانی ژمارەیان بە پێی تەفعیلەکان کەمو زۆر بن، تەنانەت مصرەعی سێیەم لە لایەن وەزنەوە هەڵدەگرێ لە جیاتی (ئاخۆ) بە ووشەی (ئارەزۆ) کۆتایی بێت. بەیتەکانی (النهر المتجمد)ی میخائیل نعیمە هەڵدەگرن ٢٠ بڕگەیی‌و ١٦ بڕگەییش بن. نیوە بەیتی یەکەمی بەهاریەکەی حاجی قادر ١٥ بڕگەیی‌و نیوەی دووەمی ١٤ بڕگەیی‌یە. ئەگەر (خودا)کەی کۆتایی نیوە بەیتی یەکەم بکەیتە (خوا) دەبێتە ١٤ بڕگەیی و کێشیشی دروستە] بەڵام ١١ بڕگەیی بە هەڵبەزەنەك ١١ بڕگەیی وەك:

نەمردم من ئەگەر ئەم جارە بێ تۆ

هەڵبەزەی ناو بەیتەکانی گۆران بە جۆرێکی زێدە بەر چاو لە قصیدەی (نالی)دا دەبینی کە دەڵێ:

برق البصر لەبەر بەرقو تەلەئلوئی لەئالی

ئەم مصرەعەو هەمو غەزەلەکە دەبێ بە تقطیعەوە بخوێندرێنەوە، بەم جۆرە:

برق البصر | لەبەر قو تەلەئلوئی لەئالی
خسف القمر | لەئیشرا قی قیامەتی جەمالی
روخی تو گوڵێکە صەدبەر گەو هەزاری عاشق ئەما
لە هەمو چەمەن دیارە بە | ئوصولی | نالە نالی

ئەم شێوازەی سۆنات کە هیچ فەزڵێکی زیادی بەسەر بەحرەکانو شێوازەکانی دیکەدا نیە، دەدرێتەوە بە دەسەڵاتی شاعیر، خۆ هەرچی کاری دنیا هەیە بگرە لە نالبەندی‌و خەرەکرسی‌یەوە هەتا دەگاتە ئاسمانگەردی هەمووی بەندە بە مەهارەتی ئەوانەی تێیدا خەریکن. لە لایەن بوونو نەبوونی لە کوردی‌دا دیتمان مەلای جەزیری چەندین صەدەیە لەم شێوازەی هۆنیوەتەوە. نموونەکەی مەولەوی خۆی بەڵگەیە لەسەر هەبوونی چونکە بێگومان مەولەوی ئاگای لە شیعری ئیتالیاو فرەنسەو بریتانیا نیە.

لە لایەن ڕێزمانەوە تێبینیەکم هەیە لە سێ وشەی دێڕی حەفتەمو هەشتەمی لاپەڕە (١٥١) کە نووسراوە (ئیتالی، فەرەنسی، ئینگلیزی).

لە لایەن (ئیتالی)یەوە: میللەتی ئیتالیا ناوێکی تایەتیان بۆ خۆیان نیە وەك عەرەب، کورد، تورك، ئەڵمان.... هەیەتی، لە بۆیە دەبێ (ی) نیسبەت بخرێتە دوای ناوی وڵاتیانەوە تاکو میللەتەکە بگرێتەوە. کە بڵێین (ئیتالی) وامان ڕانواندووە کە وڵاتەکە (ئیتال)ە نەك (ئیتالیا). بە قیاس کردن دەڵێم ئەگەر (ئیتالی) ڕاست بێ، کە ڕاست نیە، پێویستە قبول بکرێ بە خەڵکی (بەغدا) بگوترێ (بەغدی) نەك (بەغدایی). جا ئەگەر (بەغدایی) پەسەند بکەین کە ڕاستو دروستە دەبێ بڵێین (ئیتالیایی). عەرەب حەقیەتی بڵێ (ایطالی) چونکە بە خەڵکی (بصرە)ش دەڵێ (بصری)... (قاهرە - قاهری). دیارە (ئیتالی) ڕاستەوخۆ لە عەرەبی‌یەوە بۆ سەر زێهن‌و زمانی نووسەرو ئاخێوەری کورد بازی داوە.

لە لایەن (فەرەنسی)یەوە: میللەتی (فەڕەنسە، فەڕەنسا) پێیان دەڵێن (فەرەنگە) ئیتر شەخسی وڵاتی فەڕەنسا دەشێ پێی بگوترێ (کابرا فەڕەنگە) وەك کە دەڵێ (کابرا کوردە، تورکە، ئەڵمانە..) کە نیسبەت وەلای ناوی میللەت وە یا عەشیرەت دراو گوترا (کوردی، بڵباسی، عەرەبی..) ووشەکان بۆ زمانو نەریتو پۆشاکو خۆراك... هتد دەچنەوە.

دەبێ بڵێین زمانی (فەڕەنگی). کە لە فەرەنساوە بۆ دانیشتووی فەرەنسا بڕوین دەبێ بڵێین: (فەرەنسایی) نەك (فەرەنسی). لە فەرەنسەوە

(فەرەنسەیی) دێت (فەرەنسی) لە عەرەبییەوە بۆ کوردی، بێ لزوم، هاتووە.
ئینگلیزی بە واتای زمانو نەریتو دابو خۆراك... جێی خۆیەتی چونکە میللەتەکە ئینگلیزە.

لە پەراوێزی لاپەڕە ١٥٢، مصرەعی دووەمی چوارینەکەی پێش چوارینی هەرە دوایی بڕگەیەکی کەمە. دیارە (جاما دل) دەبێ (جاما لە دل) بێ چونکە قافیەو ڕەویەی دوو مصرەعەکەی یەکەمو سێیەم (بێ حالە دل، ئالە دل) هاتوون. بەمەشدا دەردەکەوێ کە ئەم مقطعە لە چەشنی سۆنێت نیە. لە مقطعی یەکەمیشدا (ئەی شەکرا گەردن ژعاج) دەبێ (ئەی شەککەرا...) بنووسرێتو بخوێندرێتەوە دەنا کێشی تەنبەڵو ناقۆڵا دەردەچێت.

لە لاپەڕە ١٥٥ وشەی (ئاکین) بە (پڕ) لێك دراوەتەوە. ڕاستر ئەوەیە بگوترێ (ئاخن)ی کوردی هاو واتاو هاو ڕیشەیەتی. وشەی (نیگارین)یش ناشێ (جوانانە، یارانە) بێت چونکی وشەکە ئاوەڵناوە ئەم دوو وشەیەش ئاوەڵکارن. دەبێ بە (نەخشین، جوان) لێك بدرێتەوە. سەرنج بگرە (نغزو دوشیزە)ش هەر دوویان ئاوەڵناون. لە کوردیدا دەگوترێ (پیاوانە هاتە پێش، دزانە بۆی دەرچوو، دۆستانە دووا..) لە شیعری نالیدا (... برو بازانە ئازانە) هاتووە. حاجی قادر (... ئازانە دەستی کردەوە)ی بەکار هێناوە. دەشێ بگوترێ (خۆراکی کوردان، شایی دزەییانە..) و هی ئەوتۆیی چونکە لە وشەکاندا واتای کار (فعل) هەیە. ناگوترێ (بەردی شێتانە، شاخی بڵندانە، ترێی ترسنۆکانە یان شیرنانە و ترشانە..) چونکە واتای کار لە بەیندا نیە.

لە بەیتی دووەمی لاپەڕە ١٥٦ (تا ضرب المثل همی گویند) لەنگەر دەبێ (تا بە ضرب المثل) بگوترێت.

مصرەعی دووەمی بەیتی سێیەم لە لاپەڕە ١٥٨ کە دەخوێندرێتەوە:
چەند باشەم ز دووریی تو غەمگین
کێشەکەی تەنبەڵو عەیبدارە. یا دەبێ بگوترێ (ز دووریی تو غەمین) یان (ز دوورییەت غەمگین).

لێرەدا دەست لە ئەنجومەنی ئەدیبان هەڵدەگرم مەگەر ڕێبێی نەبێ کە بڵێم فەیضی بەگ بەو شۆرەتی عیلمو ئەدەبییەوە چۆن ڕازی بووە لەو هەموو لەنگەو لۆرییەی کە لە دەقی نموونە بژاردەکانی شوعەرای کورد وا لە چاوان دەچەقن، بێ ئەوەی ڕاستیان بکاتەوە وە یا هەر نەبێ پەنجەیێکیان بۆ درێژ بکات یان بۆرە تەئویلێکیان بۆ بهێنێتەوە، ڕەتبوون لیژنەش لەو هەمو هەڵەیەو هی خۆکردیش ناکەمە عوزر بۆ فەیضی بەگ چونکە هەڵەی کەس بە هی غەیر داناپۆشرێت، ئەندامانی لیژنەش ناکێکیان لەوانە نین خۆی بۆ شیعر تەرخان کردبێت.

من کە ئەمە دەڵێم لە بارەی فەیضی بەگەوە وەها دادەنێم ناوەڕۆکی کتێبەکەی هەر ئەوەیە کە بە ئیمە گەیشتووە نەك لە نووسینەوەدا هەڵەی تێکەوتووە. هەزار ڕەحمەت لە گۆڕت ئەمین فەیضی بەگە.

خوێنەری بەڕێز چاو پۆشیم لە بەشێکی بەر چاوی هەڵەکان کرد لە ترسی زێدە درێژ خایێنی. ئەم چەند هەڵەیە نموونەی هی دیکەن کە لێیان تێپەڕیوەتم:

لە لاپەڕە ١١٠، بەیتی دووەم ـ لە مصرەعی دووەمدا کە نووسراوە:
پڕ بە دەم بێ پچڕێ هەروەك سەگی هەورامان
دەبێ وشەی (هەر) لە (هەروەك)دا بسڕێتەوە دەنا کێشی لەنگ دەبێو لە شیعر دەشۆرێ.

لە لاپەڕە ١١٢ بەیتی دووایینی غەزەلەکە کە دەڵێ:
هەر کەسێ عەبدو موریدی مورشیدێکە سا ئەمن
هەروەکو (هیجری) موریدو جان فیدای هاو ناوی تۆم
مەبەس لە (هاوناو)ی پاییی بەیتەکە (عبدالقادری گەیلانی)یە کە هاوناوە لەگەڵ ئەو (قادر ـ قادراغا)یەی کە (هیجری ـ کوردی) عاشقە جەمالی بووە.

دووایین بەیتی لاپەڕە ١١٣ (ئەرخەشمەو گەر لوطفە بە هیجری نەظەرێ کە) بەم شکڵەیەوە لەنگە یا دەبێ (ئەرخەشمەوو گەر لوطفە) بنووسرێتو بخوێندرێتەوە یان (ئەرخەشمەوەگەر...)

لە بەیتی شەشەمی لاپەڕە ١١٧ وشەی (دوڕو..) بکرێتە (دوڕڕو..) لەبەر کێش کە ڕاستی وشەکەش هەر (دوڕڕ)ە.

لە لاپەڕە ١٢٣ مصرەعی دووەمی تەخمیسەکەی سالم بەسەر شیعری مەولانا خالیدەوە کە دەڵێ:
بێ قەرارو ئیضطیرا بە سالو مەه قانونی دڵ
ئەگەر دەقاو دەقی وەرگرین لە عەرەبییەوە بۆ کوردی ئەوسا (بێ قەرارو ئیضطیراب) دەبێتە (بێ قەرارو بێ شێواوی) کە دژ بە یەکترن. تومەز هەندێ وشە بەکار دێن بێ وورد بوونەوە لەوەی ئاخۆ وەصفە یان ناوی واتایە وەك کە دەڵێن:
(دڵم تەسکین بوو) ئیضطیرابیش لێرەدا بە (مضطرب) هاتووە. نالی دەڵێ:
خاطرێکی خۆشو شۆخو بێ غەمو جەمعم هەبوو
لێرەدا (جەمع) بە واتای (مەجموع) هاتووە. کورد بە تێکڕایی دەڵێ (خاتر جمع ـ جەمع)

لە لاپەڕە ١٤٩ بەیتی پێنجەمو شەشەم وەها دانراوە کە خاوەنیان نەزانراوە:
وەك من ئاگادارم بەیتی شەشەم کە ئەمە دەقیەتی:
وەکو یەك دێتە بەر گوێی پیاوی ئەحمەق
صەفیری بولبولو ئاوازی لەقلەق!
تا ئەم بەیتە هی سالە